

הדיבור העברי: קריאה מחודשת

שי גינזבורג ומיה ברדלי

מבוא

תמונה ראשונה

בשנת 1904 או 1905 ביקר לראשונה צבי שרפשטיין (1884–1972) בעיר ברדיצ'ב. כך כתב על ביקורו:

והנה ראיתי מרחוק שני ילדים, האחד גוחן ארצה כמבקש דבר וחברו עומד על גביו. קרבתי אליהם וראיתי תינוקות כבני שמונה [...] — האגורה איננה — אמר המחטט עברית ובקול בוכים. דבורו העברי של ילד ברחוב העיר ובשעת צרה, ולא עם מורה כי אם עם חברו — היה לפלא גדול בעיני. אני וחברי כבר היינו מנוסים בדבור העברי, אבל זאת היתה לי הפעם הראשונה בחיי לשמוע ילד קטן מבטא חפצו בעברית בדרך טבעית, כאלו ידבר בלשון אמו. רגע עמדתי מחריש ומשתאה. שאלתי את המחטט: — מה תבקש? — את אגורתי אני מבקש. — בת כמה היתה? — בת חמש פרוטות. — הבה אחפש אני, אולי אמצאנה. וה"מזל" עמד לי. הוצאתי באין רואים אגורה בת חמש מכיסי וגחנתי אל השלג ובקשתי ו"מצאתי" וקראתי: הנה אגורתך. הילד צחק מתוך שמחה. — לאן תלכו, ילדים? — אל "החדר המתוקן". — אף אני אלך עמכם!¹

בעקבות מפגש זה החל שרפשטיין ללמד עברית בחדר המתוקן בברדיצ'ב, ועד מהרה

1 צבי שרפשטיין, היה אביב בארץ, תל אביב: מסדה, 1953, עמ' 160–161.

הפך אחד המורים והמחנכים העבריים הידועים ביותר, תחילה בתחום המושב הרוסי, לאחר מכן בגליציה (שהייתה באותה עת בתחומי הקיסרות האוסטרו-הונגרית), ולבסוף בארצות הברית. באנקדוטה שלעיל הוא ממחיז שינוי קיצוני בנוכחות הדיבור העברי, בתפקידו החברתיים וביחסיו עם העברית הכתובה באירופה, שינוי שאנו נבחן במאמר שלפניכם.

בדרך כלל אנו רגילים לחשוב על הדיבור העברי החדש ועל הוראת העברית כשפת דיבור בתחומיה של ארץ ישראל, אך האנקדוטה מעידה על שהדיבור העברי התפשט והלך במפנה המאה העשרים דווקא במזרח אירופה. "אביזר התפאורה" שסביבו בנה שרפשטיין את סיפורו מעניק לו ממד סמלי: במישור הגשמי הילד המאבד מטבע "מוצא" אותה מחדש, ובמישור הסמלי מדובר במטבע לשון: שגרת לשון שמהייתה קבועה ותדירה עוברת ללא מחשבה מיד ליד, והיא העומדת בבסיס המשא ומתן בין "סתם בני אדם, שאינם 'וצרים' ואינם בלשנים, אלא נזונים מן ההפקר ומן המוכן", כפי שמציין ביאליק במאמרו "חבלי לשון" (שפורסם לראשונה בשנת תרס"ח בהש"ח).² "הפלא הגדול" הוא העובדה שדווקא בעת צרה ובין חברים הילד נוקט את השפה העברית המדוברת, דבר המעיד על היותה שגורה בפיו, אמצעי לניהול שיחה יומיומית ולא דווקא שפה המוגבלת למוסדות ההוראה והדת.

יכולתו של הילד לדבר עברית בלי משים, ברחוב ובטבעיות, מעוררת בשרפשטיין, שרכש את הדיבור העברי רק בנעוריו, את הרצון "להשיב" לילד את האגורה שאיבד – במישור הממשי ובמישור הסמלי. לפיכך, את התמונה כולה אפשר לקרוא כאלגוריה ל"חדר המתוקן", שבו מורים שאינם דוברי עברית ילידיים מייצרים באמצעים פדגוגיים דוברים ילידיים.

תמונה שנייה

בערך באותה עת ניהלו המשורר לעתיד אברהם בן יצחק (1883–1950), שהתגורר בפשישיל שבגליציה, והרב והמחנך אליעזר מאיר ליפשיץ (1879–1946), שהתגורר אותה עת בלבוב, התכתבות ענפה, ובה הדריך זה האחרון את בן יצחק בהוראת העברית. כך כתב ליפשיץ לבן יצחק:

בכלל השתדל נא לעשות איזה דבר להפצת ידיעות הלשון. זו היא העבודה הלאומית היותר חשובה. שפה שאין מדברים בה, אינה שפה ועם שאין לו שפה איננו עם. השעה דוחקת, דמות היהדות הולכת ומתמעטת בארצנו, וסימניה שהיתה מסומנת בהם, הולכים

2 חיים נחמן ביאליק, "חבלי לשון", כל כתבי ח. נ. ביאליק, תל אביב: דביר, תרצ"ח, עמ' קפו. ההדגשה במקור.

ובטלים, ועמודיה אשר נשענה עליהם רופפים... כל אחד מחויב לעבוד ככל האפשר לו במקצוע זה.³

ליפשיץ היה מבוגר מכן יצחק בארבע שנים בלבד, אך עם זאת לקח על עצמו את תפקיד המדריך והמייעץ באשר ללימודי השפה של חברו, ואף תיווך בין המשורר לעורכי כתבי עת בכל הנוגע לפרסום שיריו הראשונים. ממכתביו של ליפשיץ לבן יצחק עולה חשיבותם הגוברת של הדיבור העברי והנחלתו באירופה, שליפשיץ העמידם במרכז העשייה הלאומית, כתרופת נגד למשבר החברה היהודית והיהדות באותה עת.

תמונה שלישית

בשנת 1905 דיווח אורח אנונימי מחו"ל בעיתונו של בן־יהודה השקפה על מצבה של העברית בארץ ישראל:

בערי ארץ ישראל הדבור העברי לא הגיע לשררה על יתר הלשונות, זאת יכולתי להבין, כי בערים יושבים בני עמים שונים, ומובן מאליו, כי כ"א, מלבד היהודים, משתדל לדבר אך בלשונו, להפיצה ברבים ולתת לה מקום הבכורה. ובהיות שהיהודים אינם מבינים ואינם מרגישים חובתם זו וגם המרץ הנצרך לזה עוד חסר לנו — לא הגענו אנו למטרנו. אבל בהמושבות, המושבות שלנו, שאך יהודים יושבים בהן קויתי לשמע אך לשוננו — ותוחלתי נכזבה.

בראשון לציון כשטילתי ברחובותיה ולאזני הגיע צלצול... הזשרגון — מודה אנכי כי היה הדבר כמדקרות חרב בלבי. תלמידי בית הספר, צעירים וצעירות אחדות דברו עברית — אך רחוקה היא לשוננו מלהיות המדברת והשולטת במושבותינו, כאשר נדמה בנפשנו אנו יושבי חו"ל.⁴

בניגוד להתעוררות הרוח שבה חדורה התמונה של שרפשטיין, ובניגוד לפעילותו של ליפשיץ להנחלת הדיבור העברי בגליציה, התמונה שמתאר בן־יהודה בדיווחו עגומה: הדיבור העברי הוא נחלת מעטים בלבד, והעברית אינה השפה המדוברת, לא בערים ולא במושבות. היהודים בכל רחבי הארץ מעדיפים לדבר בשפותיהם השונות, וצלילי העברית, שרק אחדים מתלמידי בתי הספר דוברים אותה, טובעים בבליל הלשונות האחרות. מה אפשר ללמוד מדיווחים שונים אלו על העברית החדשה במפנה המאה העשרים, על צמיחתה, על התפשטותה ובמיוחד על דובריה? העברית החדשה, טוענים החוקרים, התגבשה בארץ ישראל בין ראשית שנות השמונים של המאה התשע־עשרה ותום העשור

3 אליעזר מאיר ליפשיץ, [מכתב לבן יצחק], כ"ח במרחשוון, תרס"ג, הארכיון הציוני המרכזי, 165/26A.

4 אורח, "ענג ממחלקת", השקפה (כ"א אב, תרס"ה), עמ' 6. ההדגשה במקור.

השני של המאה העשרים. החוקרים אומנם חלוקים בדעתם מי היו סוכניה העיקריים של העברית החדשה, אך באשר למקום הופעתה ולזמנה כולם תמימי דעים.⁵ אחיזת התבנית הזמנית – ואף יותר מכך, המרחבית – הזאת בדמיון המחקרי איתנה כל כך עד שחוקרים רבים התעלמו כמעט לחלוטין מעדויות כגון אלו של שרפשטיין, ליפשיץ ובן יצחק.⁶ לאור עדויות אלו ורבות אחרות, אנו מבקשים לבחון מחדש את הסוגיה. על סמך ניתוחינו לעדויות ולדיווחים על מצב העברית בארץ ישראל ומחוצה לה, נבקש לטעון שבמפנה המאה העשרים מרכז העברית החדשה – לא רק הכתובה כי אם גם המדוברת – לא היה בארץ ישראל.

הכותבים על העברית החדשה מבחינים הבחנה חדה בין הכתיבה העברית לדיבור העברי. כך, למשל, טען ישראל קלויזנר ב־1977: "בשעה שבארץ־ישראל היה הדיבור העברי צורך הכרחי לשם קשר בין העדות השונות ולשם יצירת בית־ספר עברי אחד, הרי בגולה הייתה העברית רק שפת הספרות. במזרח־אירופה למדו, קראו וכתבו עברית, אבל לא דיברו בה".⁷ קלויזנר מציג הפרדה גאוגרפית חדה בין דיבור לכתיבה, וקושר קשר בל ינותק לכאורה בין תחיית הדיבור לבין המפעל הציוני בארץ ישראל. ככלל, התגבשות העברית נתפסת בעיניו כיצירתם המחודשת של דיבור עברי ושל דוברי עברית שזו שפתם מרגע לידתם בארץ. בבואו לתאר את עיצובה וצמיחתה של העברית החדשה, כלשון

5 מרבית החוקרים מתמקדים בתפקיד שמילא "היישוב החדש" עד מלחמת העולם הראשונה בצמיחת העברית. מבין אלה האחרונים, חוקרים כגון שמואל אייזנשטדט, שלמה הרמתי ושלמה מורג מעלים על נס את תרומתם של יחידי סגולה – בעיקר המורים העבריים – לצמיחתה והתפשטותה של העברית; אחרים, כבנימין הרשב, נוטעים אותה בהתבססותם של תאים חברתיים עבריים; או, כאילן אלדר, בוחנים אותה מנקודת תצפית מוסדית של תכנון הלשון. גם חוקרים כטיודור פרפיט ועוזי ארנן, הטוענים לתרומה שהרימו לעברית החדשה הקהילות היהודיות המסורתיות בארץ ישראל, ממקמים את הפיכת העברית ללשון דיבור יומיומית באותן שנים בארץ ישראל. אף חוקרים פוסט־ציוניים כרון כוזר, המערערים על הסיפור הציוני ההירואי של צמיחת העברית, נאמנים לתפיסת הזמן והמקום הציוניים בכל הקשור להתפתחות העברית המדוברת. ראו, לדוגמה: שמואל אייזנשטדט, שפתנו העברית החיה, תל אביב: תקומה, תשכ"ז; אילן אלדר, "לאומיות לשונית, תחייה לשונית ותכנון לשוני באירופה במאה ה־19 כרקע להחייאת העברית כלשון דיבור", מחקרים בלשון, טז (תשע"ה), עמ' 1-53; שלמה הרמתי, ראשית החנוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים: ראובן מס, תשל"ט; בנימין הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים 2 (תש"ן), עמ' 9-54; שלמה מורג, "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה, 56 (תש"ן), עמ' 70-92; Uzzi Ornan, "Hebrew in Palestine before and after 1882," *Journal of Semitic Studies*, 29, 2 (1984), pp. 225-254; Tudor Parfitt, "The Use of Hebrew in Palestine, 1800-1882," *Journal of Semitic Studies*, 17 (1972), pp. 237-252; Ron Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, Berlin: Nouton de Gruyter, 2001

6 יוצאי דופן בהקשר זה הם חיבורו של לוינסון וחיבור מוקדם יותר של קלזנר בו הוא מציג תפיסה שונה מזו המצוטטת בהמשך: אברהם לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה: האכסוטיבה של הברית העברית העולמית בלונדון, תרצ"ה; ישראל קלזנר, "חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה", לשוננו לעם ט"ו, א-ב (תשכ"ה). שלא במפתיע, מחקרים אלה מוזכרים אך לעיתים נדירות בהיסטוריוגרפיה של הלשון העברית, וגם כשהם נזכרים אין כל ניסיון לשלב עדויות על התפשטותו של הדיבור העברי מחוץ לארץ ישראל בהיסטוריה של העברית החדשה.

7 ישראל קלויזנר, בדרכי ציון: פרקים בתולדות הציונות ותחיית הדיבור העברי, ירושלים: ראובן מס, תשל"ח, עמ' 384-385.

וכמערכת תרבותית, התמקד המחקר האקדמי – וכמוהו הספרות הפופולרית – בילדי המתיישבים הלאומיים שבמקום (יוצאי מזרח ומרכז אירופה), והזניח כמעט לחלוטין את בני "היישוב הישן" בארץ ישראל, את הקהילות הספרדיות שבה ואת דוברי העברית מחוצה לה.

אך מסקירת עדויות כגון אלו שפתחנו בהן לעיל, נראה שהתבנית ההיסטוריוגרפית המקובלת מסתירה את המציאות הלשונית יותר משהיא חושפת ומסבירה אותה. במאמר שלפניכם נטען כי במקביל להתגבשותה של הכתיבה העברית הספרותית המודרנית במזרח אירופה (וכן בריכוזים אחרים של הפזורה היהודית), חלה עלייה ניכרת במספר דוברי העברית שם. דיבור עברי חדש התפתח, ראשית כול, מחוץ לגבולות ארץ ישראל – בעיקר במערכת "החדרים המתוקנים" שנוסדה במזרח אירופה (וכן ברחבי האימפריה העות'מאנית וצפון אמריקה), וחינכה בעברית עשרות אלפי ילדים בין השנים 1892–1914. כדי לבחון כיצד תפיסה היסטורית חדשה זו של תולדות השפה תעצב מחדש את האופן שבו יש לספר את מהלך הספרות העברית בת הזמן, נפנה למקרה מבחן אחד: שיריו העבריים המוקדמים של המשורר יליד גליציה אברהם בן יצחק. כפי שנטען, שיטת הוראת העברית בחדר המתוקן עיצבה בגלוי את הפואטיקה המוקדמת של בן יצחק; והקריאה החדשה בשירתו תאפשר לנו לבחון מחדש את הביקורת העברית העוסקת בעליית המודרניזם העברי מחוץ לתחומי ארץ ישראל.

תחיית הדיבור העברי: נרטיב השבר

בשנת 1990 פירסם בנימין הרשב את "מסה על תחיית הלשון העברית", ובהמשך הפכה זו למקור סימוכין עיקרי, לרוב גם יחיד, לחוקרי ספרות הנדרשים לתולדות העברית החדשה.⁸ כך כותב הרשב:

לתחיית הלשון והתרבות העברית החדשה אין יום הולדת אחד, אבל בלי התעוררותן הססגונית ורבת-הדמיון בכתב אין להבין את פריחתן הפתאומית בעל-פה. פירות של התעוררות כזאת אפשר לראות החל מאמצע המאה התשע-עשרה ברוסיה של אז [...] לעומת זאת, תאים של חברה, המשתמשים בלשון העברית בתקשורת שבעל-פה, קמו בארץ רק בעלייה השנייה (החל ב-1906 בערך), כחלק מן החבילה האידיאולוגית הרדיקלית שהוגשמה על-ידי "משוגעים" לדבר ובנתה את הישוב העברי על שני אגפיו: תנועת הפועלים והעיר העברית.⁹

קריאה מדוקדקת בטיעון של הרשב חושפת שורה של סתירות המבנות אותו. המסד

8 ראו הרשב, הערה 5 לעיל. המסה שימשה כבסיס לספרו של הרשב, לשון בימי המהפכה: המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון העברי, ירושלים: כרמל, 2008.

9 הרשב, הערה 5 לעיל, עמ' 9. ההדגשה במקור.

ההיסטוריוגרפי הוא הסיפור הכפול על הולדת העברית החדשה: בכתב באירופה ובדיבור בארץ ישראל. ואף שהרשב טוען כי "לתחיית הלשון והתרבות העברית החדשה אין יום הולדת אחד", בה בעת הוא מציין את זמן הולדתו באופן מדויק למדי: לשון הכתב במחצית המאה התשע-עשרה, ולשון הדיבור בסביבות 1906. הרשב משכפל כאן את התבנית ההיסטוריוגרפית של תנועת העבודה, שביקשה להאדיר את תרומתן של העליות ה"פועליות" – השנייה והשלישית, שבאופן פרדוקסלי, גם בנייתה של תל אביב העירונית נקשרה בהן – ולהמעיט מחשיבותה של הבורגנות, שאיתה זהו העלייה הראשונה והרביעית.¹⁰ עיקר מאמציו של הרשב נועדו להראות אפוא כי לשון הדיבור התפתחה בתנועת הפועלים ובעיר העברית תל אביב, קרי בגרעין האידיאולוגי של העלייה השנייה. במרכז המאמר עומדת הטענה שעמוד התווך של תחיית העברית אינו השינוי בפרקטיקה הלשונית של בודדים, אלא של קיבוצים חברתיים.¹¹ תחיית העברית, "יצירה יש מאין [...]" הקמת חומה ומגדל חברתיים בן-לילה" – ראוי להדגיש את מהירות התופעה – משמעה הפיכת העברית ללשון תשתית הן של הפרט והן של החברה.¹² לשון התשתית הכפולה, המשלבת בין לשון הפרט לבין לשון החברה כשפת התקשורת הרגילה, מתוארת במטפורה ביולוגית: "לשון התשתית היא הדם הזורם בכל הרשת הצפופה הזאת של מערכות החברה והתרבות המהוות אומה חיה".¹³ מטפורה זו מטשטשת את ההבחנה בין הפרט לחברה, ואכן, במרכז התיאור הביולוגי של הרשב עומד הקיבוץ האנושי, האומה, כסוכן ההיסטורי הראשי. הרשב מסביר שבניגוד ל"מיתולוגיה העממית [ה]ניזונה מדמות הגיבור המגלם אידיאה, היחיד שבסיפור חייו האישיים, המובנים לכל, ובפרט בסבל ובהקרבה שבחיי, מסומלת המטרה הנשגבה", עלינו – כחברה – להתעמק "בעובדות ובכוחות ההיסטוריים הממשיים".¹⁴ למרבה האירוניה, גם התיאור של הרשב לחברה היהודית בארץ ישראל של תחילת המאה העשרים נושא אופי מיתולוגי-אגדי, ובמרכזו החלוצים בני העלייה.

את תחיית העברית כלשון דיבור מעמיד הרשב על התבססותם של בתי ספר, מסגרות ציבוריות, ותאים חברתיים שהעברית הייתה לשון הדיבור בהם. במיוחד הוא מדגיש את היסוד האחרון, שאותו הוא קושר לתנועת הפועלים. הפועלים, שהיו שייכים ברובם לאינטליגנציה היהודית-רוסית, התנתקו בכוח רצונם ממחוזות הולדתם וחינוכם במזרח אירופה, מהוריהם, ממשפחתם ומתרבותם ולשונם של אלה, ועברו למרחב שנתפס בעיניהם כשממה חברתית, חלל ריק. בידודם בארץ החדשה והקשיים הגופניים והכלכליים שחוו הובילו אותם ליצור מסגרות חברתיות ואידאולוגיות אינטנסיביות, שהדיבור העברי

10 להיסטוריה של חלוקת הגירה לארץ ישראל לתקופות ולמשמעותה הפוליטית והאידיאולוגית ראו, חזקי שוהם, "מהעלייה השלישית לעלייה השנייה ובחזרה: היווצרות החלוקה לתקופות לפי העליות הממוספרות", צ'ון עז, ב (2012), עמ' 189–222.

11 אף שהרשב אינו עושה זאת, אפשר להפנות כאן לטענתו של לודוויג ויטגנשטיין כי אין שפה פרטית. ראו, לודוויג ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, מגרמנית: עדנה אולמן-מרגלית, ירושלים: מאגנס, 1995, ס' 256–258.

12 הרשב, הערה 5 לעיל, עמ' 10.

13 שם, שם.

14 שם, עמ' 10–11.

היה אחד מעיקריהן.¹⁵ בד בבד נוסדו גם מסגרות חיים עירוניות וחינוכיות בורגניות עבריות ששכפלו את אותה התבנית: "העיר העברית הראשונה קמה מתוך התנתקות מהוויית העבר ואופוזיציה לעולם העבר, ואופוזיציה שנייה לעולמה של יפו".¹⁶ לבסוף, בית הספר העברי העירוני – שבניגוד לרמה הנמוכה של בתי הספר העבריים במושבות הורה "תרבות ממש ולשון ברמה גבוהה"¹⁷ – סימן גם הוא את הניתוק מההורים באמצעות קבלת הלשון החדשה.¹⁸ העברית התבססה על התנתקות מן היידיש האירופית ומן הטורקית והערבית המזרח־תיכוניות – שלוש לשונות שנתפסו כנחותות תרבותית בעיני המהגרים היהודים. ההוראה בעברית והשתלטות העברית על המרחב הציבורי הן שהבטיחו את עתידה של השפה.

אם כן, תחיית הלשון המדוברת בארץ ישראל הייתה מהפכה חברתית ואידאולוגית, וסימנה את קו השבר שבין דור העלייה הראשונה לדורות הבאים, בין ילדים להורים, בין אירופה לארץ ישראל, בין ארץ ישראל למרחב המזרח־תיכוני, בין לשונות יהודיות לעברית, ובין לשונות המדינה – תורכית וערבית – לעברית. הדגש על המהפכה בכתבתו של הרשב ממקם את תחיית הלשון המדוברת בארץ ישראל, אזור מבודד ומנותק יחסית גם מן המרכזים היהודיים הגדולים באירופה וגם מרצף הקיום היהודי שם. ארץ ישראל הייתה, משום כך, האתר שבו חברה חדשה יכלה להתפתח על בסיסה של "שפה חדשה".¹⁹ הרשב עצמו דן בקשיים הכרוכים בנרטיב שהתווה בכל הקשור להצלחה הפתאומית של "תהליך צולע". הוא מציין:

בני הזמן לא מצאו לנכון לציין את העובדות לאשורן וגם קשה לדעת בדיוק מה הכוונה כשאומרים 'דיברו עברית' [...] אנשים לא תיעדו עניינים כאלה אלא באקראי ובמגמתיות: או שהדבר לא היה חשוב להם, או שלא העזו לספר שלא דיברו עברית, ואולי נדמה היה שאכן דיברו עברית, שהרי 'היו חייבים' לדבר עברית.²⁰

בה בעת, הוא אינו נותן דעתו על כך שאותם תנאים, אותו ערפול המאפיין את ידיעתנו – או את חוסר ידיעתנו – על התפשטותו ומעמדו של הדיבור העברי בארץ ישראל במפנה המאה העשרים, מיסכו מעינינו את מצבה הממשי של השפה גם שנים ארוכות מאוחר

15 אף שהרשב מדגיש את האלימות שהפנו בני העלייה השנייה כלפי עצמם, ראוי לציין כי האלימות הזאת הופנתה בראש ובראשונה כלפי אחרים – ולעניינו, כלפי דובריהם של שפות אחרות, יהודים ולא יהודים כאחד. אחת הבעיות המרכזיות העולות מן ההיסטוריוגרפיה המקובלת של העברית היא מיעוט ההתייחסויות לאלימות זו בתקופה שקדמה למנדט הבריטי.

16 הרשב, הערה 5 לעיל, עמ' 35.

17 שם, עמ' 36.

18 שם, עמ' 36.

19 על המהפכה כהיסט ("טרופ") המעצב את תפיסת ההיסטוריה של תנועת העבודה, ראו Shai Ginsburg, *Rhetoric and Nation: The Formation of Hebrew National Culture, 1880-1990*,

Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2014, pp. 188-193

20 הרשב, הערה 5 לעיל, עמ' 13.

יותר. ידיעותינו על הדיבור העברי בכל התקופה שקדמה לכיבוש הארץ בידי הבריטים, בסיום מלחמת העולם הראשונה ואף לאחר מכן, מעורפלות למדי. כל שאנו יכולים לקבוע בוודאות הוא שרק בהמשך, לקראת סוף העשור השלישי של המאה העשרים, התבססה בארץ ישראל קהילה יהודית ששפת הדיבור העיקרית שלה (אם כי בשום אופן לא היחידה) הייתה עברית.²¹

הממד הסוציולוגי של הטיעון של הרשב משכנע: מרכיבים מרכזיים בנרטיב תחיית העברית היו התבססותה כלשון תשתית חברתית והיווצרותן של קהילות שאחת השפות העיקריות ששימשו אותן לתקשורת מדוברת הייתה עברית. עם זאת, אנו חולקים על הממדים ההיסטוריים והגאוגרפיים של הטיעון, על הקביעה שראשית הפיכתה של העברית ללשון תשתית חברתית הייתה בארץ ישראל בשנים שהובילו למלחמת העולם הראשונה. מבחינת העדויות בנות הזמן עולה כי סיפור המהפכה, אותה "התקופה הקצרה והמכרעת", מסתיר מעינינו את פרק הזמן הארוך שבו התפתחו הדיבור העברי ומאפייניו הבין-לאומיים. המוקד *הדמוגרפי* של הדיבור העברי לא היה בארץ ישראל, גם אם אתר זה היה מרכז סמלי-לאומי. קריאתם של פעילים עבריים להפוך את העברית ללשון מדוברת זכתה לתהודה גדולה בהרבה דווקא בריכוזי היהודים הגדולים ברחבי העולם, במיוחד בתחומי האימפריה הצארית, אך גם בגליציה האוסטרית, בבלקן העות'מאני, בארצות הברית ועוד. כשבוחנים את הדיבור העברי מנקודת מבט זו, נחשפות נקודות העיוורון הרבות שמיצר הסיפור המהפכני של הרשב. בשונה מסיפור זה, המדגיש קווי שבר זמניים, גאוגרפיים ומשפחתיים, ברצוננו להדגיש דווקא את לצף התפתחותו של הדיבור העברי. בדיקת העדויות והמסמכים ההיסטוריים מובילה אותנו לסיפור שונה, סיפור על *המשכיות* בין ריכוזי היהודים השונים ברחבי העולם לארץ ישראל, ובין התקופה הקדם-לאומית לתקופה הלאומית. במאמר זה, כדי להתוות את קווי הטיעון, נתמקד בשנים הראשונות של המאה העשרים בארץ ישראל, בתחום המושב ובגליציה, בחדר המתוקן ובאופן שבו הדיבור העברי המתפתח במזרח אירופה עיצב את המודרניזם העברי המוקדם שם.

עברית בארץ ישראל

כאמור, סיפור תחייתה של העברית כשפת דיבור מעוגן בדמותו של אליעזר בן-יהודה ובמפעלו. בין שהחוקרים מקבלים את הטענה כי הלה מילא תפקיד מרכזי בהפיכת העברית ללשון דיבור ובין שהם (כהרשב) דוחים טענה זו, ומזהים אחרים כסוכנים העיקריים

21 על ריבוי הלשונות בקרב היהודים יושבי ארץ ישראל, ראו: Liora Halperin, *Babel in Zion: Jews, Nationalism, and Language Diversity in Palestine, 1920-1948*, New Haven: Yale University Press, 2015; חזקי שוהם, "העיר העברית הראשונה" או 'העיר היהודית הראשונה'?" פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 45 (2008), עמ' 29-36; זהר שביט, "תל-אביב, דבר עברית", פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 45 (2008), עמ' 50-64; יעל רשף, העברית בתקופת המנדט, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשע"ו.

של דיבוב השפה, דמותו ופועלו היו למוקד סמלי של ההיסטוריוגרפיה של העברית החדשה.²² נקודת הציון המרכזית בהיסטוריוגרפיה זו – וברובם המכריע של המחקרים גם נקודת המוצא הזמנית והמרחבית של סיפור העברית החדשה – היא הרגע שבו ירדו אליעזר בן־יהודה ודבורה רעייתו בחוף יפו, באוקטובר 1881. כפי שכבר ציינו, מנקודת זמן־מרחב זו מתארת ההיסטוריוגרפיה המקובלת של העברית החדשה את התפשטות הדיבור העברי בארץ ישראל, עד שהפך לשפה המדוברת של הקהילות היהודיות בארץ, ערב מלחמת העולם הראשונה. מחקרים היסטוריים רבים מעלים על נס כמה מוסדות מרכזיים כסוכנים הראשיים של העברית: העיתונות העברית והספרות העברית, ארגונים התנדבותיים, התארגנויות מקצועיות או יישובים יהודיים.

לתשומת לב מיוחדת זכו המורים לעברית, תלמידיהם ותלמידותיהם (אך פחות מהם המורות והגננות). דמויות אלה מגדירות מוקד נוסף של הסיפור: בית הספר העברי, שבו לא זו בלבד שהעברית עצמה נלמדת כשפה חיה, אלא אף יתר המקצועות נלמדים בשפה זו. כך מצהיר דוד יודילוביץ, מראשוני המורים לעברית בארץ ישראל, באספת המורים ב־1892:

הרעיון אשר קם עתה בישראל, ונשרש בלב רבים מעמנו להחיות את לשון עברית העתיקה ולעשותה לשפה מדברת, ראוי והגון עתה להתבונן אליו במקום הזה ביתר שאת: כיום הזה אין לישראל לא בתי משפט, בתי עם וממשלה, לא שוק ובורסה [בורסה, ש"ג ומ"ב] עברים, לא ארץ ולא מקום מסחר על כדור הארץ אשר נוכל להראות עליו, כי שמה נשתמש ונתפתח ונתמיד לדבר בעברית למען נתרגל בה כי תהיה בפנינו ללשון מדברת, [...] ואך פינה אחת, מקום לא גדול אחד נשאר לנו, אשר בו התקוה, בו כל מבטחנו, כי ממנו תצא הלשון והיתה למדברת בפיות בני ישראל ובנותיו אשר המה יוכלו להביאה אח"כ אל השוק, אל המסחר, אל בתי העם ואל דרך החיים, והמקום הזה הוא בית הספר.²³

בית־הספר נתפס אפוא כתחליף לציבוריות עברית חסרה, כמדינה בזעיר אנפין שבה אפשר לממש ריבונות יהודית־עברית הנעדרת מכל ממד אחר של החיים. תפקידו בהיסטוריוגרפיה כפול, שכן הוא מוצג גם כמדד להתפשטות העברית בקרב הציבור וגם כסוכן העיקרי של התפשטות זו. הוא מסמן את קיומו של ציבור רחב למדי המוכן להיענות לאידאלים הלשוניים שעד אותה עת היו נחלתם של כמה "משוגעים לדבר".²⁴ אין תמה אפוא שסיפור העברית החדשה מגיע לשיאו הדרמטי בבית הספר, במה שנודע כ"מלחמת השפות": המאבק על שפת ההוראה בטכניקום ובבית הספר התיכון שביקשה

22 ראו, למשל, יוסף לנג, דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 2008; וכן ספרו של רון כוזר, Kuzar, הערה 5 לעיל.

23 אלתר דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חייבת־ציון וישוב ארץ־ישראל, כרך ג, תל אביב: אחדות, תרצ"ב, עמ' 977.

24 ראו גם הניתוח של מרדכי זלקין לבתי הספר של המשכילים במחצית המאה התשע־עשרה בתחומי האימפריה הרוסית: בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 190–228.

חברת העזרה ליהודי גרמניה להקים בחיפה.²⁵ בספטמבר 1913 החליט הקורטוריון של חברת העזרה ששפת ההוראה במוסדות אלה תהיה גרמנית, אך בפברואר 1914, לאחר מחאות סוערות של החוגים הציוניים בארץ ישראל ומחוצה לה, נאלץ לבטל את הקמת בית הספר התיכון, וקבע שחלק מן המקצועות בטכניקום ילמדו בעברית למן פתיחתו. החלטה זו, המתוארת כניצחון גדול למערכת החינוך העברי בארץ ישראל, מוצבת כסמל להפיכת העברית ללשון ילידית-יהודית בארץ ישראל העות'מאנית ערב מלחמת העולם הראשונה.

דא עקא, עדויות בנות התקופה מעלות תהיות קשות בקשר לסיפור זה. בשנת 1903, יותר מעשרים שנה לאחר הגעתו של בן-יהודה לארץ ישראל, דומה היה שהמפעל העברי בארץ נכשל. מן הפרוטוקולים שרשם יודילביץ בפגישותיה של אספת המורים בשנים 1891-1896 עולה כי בדיונים השתתפו רק כשלושה-עשר מורים, וכי חמישה מורים אחרים שדבקו גם הם ברעיון מרכזיותה של העברית כשפה מדוברת לחינוך היהודי בארץ מעולם לא הגיעו לאספות. לפי עדותו המאוחרת של יודילוביץ, האספה התפזרה לאחר שנותרו "ארבעה חברים" בלבד: "ומה היה כוחן של ארבע שבולים בודדות להמשיך את עבודתה של 'אספת המורים'?"²⁶ בשנת 1903, ערב תקופת העלייה השנייה, ישבו בארץ ישראל כ-60 אלף יהודים, אך רק שבעה-עשר מוסדות חינוך עבריים פעלו בה, מספר התלמידים בכל אחד מהם היה מועט ורמת העברית – נמוכה.²⁷ זאת ועוד, מחוץ לכותלי בתי הספר הללו דומה שלעברית לא הייתה כל אחיזה.

החוקרים מצביעים על המהגרים שהגיעו לארץ ישראל בין 1904 ל-1914 בתור אלו שהביאו תמורה ממשית במעמדו של החינוך העברי ובתפוצתו, ועמו גם של הדיבור העברי בארץ ישראל. ערב מלחמת העולם הראשונה ישבו בארץ ישראל כ-85,000 יהודים, ומתוכם לפחות 13,500 היו ילדים בגילי בית הספר.²⁸ כ-2,600 מתוכם (קרי כ-20% מילדי בית הספר היהודיים) למדו בשישים מוסדות חינוך עבריים (עשרים גני ילדים, עשרים ושמונה בתי ספר במושבות, שישה בתי ספר יסודיים בערים, שתי גימנסיות, בית מדרש למורות ביפו, בצלאל, קורסים לגננות בירושלים ומוסד תיכון חקלאי בפתח תקווה). לעומת זאת, כ-4,000 תלמידים למדו במוסדות החינוך של חברת "כל ישראל חברים"

25 על מלחמת השפות ראו, למשל: משה רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק: פרק בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובתולדות יהודי גרמניה, ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, תשל"ב, עמ' 184-226; רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, כך א: 1814-1854, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1986, עמ' 309-350.

26 דרויאנוב, הערה 23 לעיל, עמ' 1,012. על אספת המורים ראו, למשל: שלמה כרמי, "אספת המורים העברים בארץ ישראל (תרנ"ב-תרנ"ו), התפזרותה והניסיון לחדש את פעולותיה", קתדרה 6 (1985), עמ' 165-180; אלבוים-דרור, הערה 25 לעיל, עמ' 195-203.

27 אלבוים-דרור, הערה 25 לעיל, עמ' 240.

28 להערכת מספר היהודים בארץ ישראל ראו, למשל, יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979, עמ' 631; מרדכי אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, ירושלים: כתר, 1978. זליג ברודצקי מונה 13,500 ילדים יהודים בגילאי בתי ספר. Selig Brodetsky, "Cultural Work in Palestine", S. Sacher (ed.), *Zionism and the Jewish future*, New York, NY: The Macmillan Company, 1916, p. 188

ושל "חברת העזרה" – שלימדו בעיקר בשפות זרות, אם כי גם בעברית – ומרבית הילדים עדיין למדו במוסדות חינוך מסורתיים, ששפות ההוראה בהם היו יידיש ולדינו.²⁹ גם העברית במוסדות החינוך העבריים רחוקה הייתה מלספק את הפעילים העבריים. כך כתב המורה והמחנך יהושע מרגולין (1877–1947), ששהה בארץ ישראל בשנים 1905–1907, על רמת ההוראה בעברית בארץ:

אמנם היו בגן-הילדים ביפו גורמים מסייעים לדיבור העברי, אבל חסר היה התוכן בשביל הלבוש העברי. חסר היה חומר שירי וחומר סיפורי מתאים לילדי הגן. ושתי הגננות התלבטו קשה. שיתפתי עצמי בחיפושיהן אחרי החומר ועיבודו. נתתי גם ליבי לכך, שהלשון העברית המדוברת בפי המורים והגננות היא מליצית, קלושה, דלה, מימית.³⁰

דומה אפוא שבמרבית מוסדות החינוך, ובעיקר בגני הילדים ובבתי הספר היסודיים, נותרה רמת הוראת העברית – ובשל כך גם רמתו של הדיבור העברי – נמוכה. וכמו בעבר, העברית התקשתה לפרוץ את חומות בית הספר. יוסף קלוזנר, שב־1912 תר את ארץ ישראל במשך שלושה חודשים, מספק לנו את התיאור המקיף ביותר של העברית בארץ ערב מלחמת העולם הראשונה:

המושבה רחובות היא היותר עברית שבמושבות [...] אף-על-פי-כן, מי שחושב, שהכל מדברים עברית ברחובות, אינו אלא טועה. הכל יודעים עברית – אבל לא הכל מדברים. ה"זקנים" אינם מדברים עברית מפני שלא הורגלו בזה [...] יהודים, שלמדו את כל ה"למודים העבריים ב"חדר" וב"שיבה" וכבית המדרש עד שהגיעו לימיה העמידה בהברה אשכנזית, קשה להם להעשות "קראים" (כך הם קוראים להמדברים ספרדית) לאחר שעברו עליהם מבחר שנותיהם; ולדבר אשכנזית אי-אפשר עתה בארץ-ישראל, שהרי הילדים חושבים דבור כזה לדבור מוטעה [...] והנשים, חוץ מן הצעירות, מדברות ז'ארגון מפני שרובן אינו יודע עברית כהוגן. יש נשים, שהן יושבות ברחובות מיום שנבנתה המושבה, זה עשרים שנה ויותר – ועדיין אינן יודעות לדבר עברית.³¹

בדברים אלה של קלוזנר בולטים כמה פנים מרכזיים של הדיבור העברי בארץ ישראל באותה עת: הוא מאופיין לפי גיל (מבוגרים מול צעירים), מגדר (גברים מול נשים), מקום גאוגרפי (מושבות מול ערים, אירופה מול ארץ ישראל) ומוסד (בית הספר מול החדר או

29 אלבוים-דרור, הערה 25 לעיל, עמ' 240–242. עם זאת, רינות מעריך שכ־60% מן התלמידים והתלמידות במוסדות החינוך של "חברת העזרה", כ־1,560, במניין, למדו במוסדות שהעברית הייתה שפת ההוראה העיקרית בהם. ראו משה רינות, "החינוך בארץ-ישראל, 1882–1918", משה ליסק וגבריאלי כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, כרך א: התקופה העות'מאנית, חלק א, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, 1989, עמ' 663.

30 יהושע מרגולין, דרכו של מחנך עברי: פרקי זכרונות, מרחביה: ספריות פועלים, 1948, עמ' 108.
31 יוסף קלוזנר, "עולם מתהווה", השלח 28, קס"ג–קס"ח (תרע"ג), עמ' 160.

הישיבה). ראוי לציין כאן שלמעט באלה הגיליים, חוקרי העברית החדשה ממעטים לעסוק במאפיינים שהוזכרו ובהשפעתם על הדיבור העברי והתפשטותו.³² בהרצאה שנשא לפני הוועידה העברית בווינה ב-1913, שבה דיווח לבאי הוועידה על המסע, קלוזנר מסכם את רשמיו מן הביקור וקובע: "אין אני אופטימיסט ביותר, וחלילה לי להשלות את נפש השומעים בפרזות וגוזמאות. אף בארץ ישראל אין עם עברי, אין המון עברי".³³ אנו מסכימים, לפיכך, עם קביעתו של נתן אפרתי, שניתח בקפדנות את הנתונים ואת העדויות שבידינו על הדיבור העברי בתקופה זו:

חוקרים ובני הזמן ביקשו לקבוע את מקומן של העליות הראשונות בקידום הדיבור העברי [...] נראה לנו מעדויות של בני התקופה שבד כבד עם ההתקדמות שחלה בדיבור העברי בעקבות עלייתם של אנשי העלייה השנייה ארצה, חל גם גידול לא מבוטל בשימוש ביידיש, והתרחשה אף נסיגה מסוימת בהיקף הדיבור העברי במושבות העלייה הראשונה.³⁴

"החדר המתוקן"

בתפנית המאה העשרים התפשט העניין בדיבור העברי ברחבי העולם היהודי, ומוסדות חינוך עבריים, שהעברית הייתה לשון ההוראה והלימוד העיקרית בהם, קמו בתחום המושב שבאימפריה הרוסית, בגליציה, בארצות הברית ובבלקן. מפאת קוצר היריעה נוכל לדון כאן רק בתחום המושב ובגליציה, האזור שבו התרכזו מרבית יהודי העולם באותה עת. בשלהי המאה התשע־עשרה בא העניין בדיבור העברי לידי ביטוי מובהק בתנועת החדר המתוקן, תנועה שהובילה להקמת מאות מוסדות חינוך עבריים עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. במוסדות אלה למדו עשרות אלפי ילדים בעברית מדוברת, יומיומית. בתקופה זו גם החלו להתפרסם עיתוני ילדים וספרי ילדים בעברית – שנועדו להנחיל את העברית לילדים – ונמכרו במיליוני עותקים.³⁵ השילוב בין החדר המתוקן לבין חומרי הקריאה המודרניים הוליד במזרח אירופה תנועה המונית של דיבור עברי. ב-1903 היו לפי ההערכות בין 774 ל-934 חדרים מתוקנים בתחום המושב, ובהם כ-15–20 אלף תלמידים ותלמידות, כ-10%–15% מן הילדים שלמדו במוסדות חינוך יהודיים באימפריה הרוסית.

32 איריס פרוש דנה בהרחבה במאפיינים המגדריים של ידיעת העברית ושפות אחרות באירופה במאה התשע־עשרה בספרה נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע־עשרה, תל אביב: עם עובד, 2001. אך ספרה של פרוש עוסק בתקופה הקודמת לזו שבה אנו דנים כאן, ומתמקד בידיעת קרוא, פחות מכך כתוב – וכלל לא בדיבור.

33 יוסף קלוזנר, "הדיבור העברי", הצפירה (5/9/1913), עמ' 4.

34 נתן אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרפ"ב, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשס"ד, עמ' 123–124.

35 אברהם ליב שלקוביץ (בן אביגדור), הספרות העברית החדשה ועתידיותיה, ניו יורק: רזניק וקפלן, 1908.

להזכירכם, בארץ ישראל באותה עת נמנו שבעה-עשר מוסדות חינוך שהעברית הייתה בהם השפה העיקרית, ובמוסדות אלו למדו לא יותר מעשרות ספורות של תלמידים בסך הכול. גם עשור לאחר מכן – למרות המדיניות הנוקשה של הממשלה האימפריאלית כלפי התרבות העברית ולמרות עלייתן של תנועות סוציאליסטיות יהודיות ובתי הספר בידיש הקשורים בהן – עדיין כ-10% מן הילדים והילדות שלמדו במוסדות חינוך יהודיים ברחבי תחום המושב (כ-40 אלף במספר) עשו זאת בחדרים מתוקנים.³⁶

תנועת החדר המתוקן נבנתה בעקבות ניסיונות נשנים לחדש את החינוך היהודי, ניסיונות שצברו תאוצה החל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בעקבות גל של חקיקה אנטי-יהודית בתחומי האימפריה הצארית, ובמיוחד ההחלטה משנת 1887 להגביל את מספר התלמידים היהודיים בבתי הספר הרוסיים.³⁷ מצוקת החינוך הובילה ליוזמות מקומיות ספונטניות ששאפו לתקן את מערכות החינוך המסורתיות כדי לספק מענה לצרכים המשתנים. במוקד תוכנית הלימודים של החדר המתוקן עמדה העברית כשפה מדוברת, חיה, של בנים ובנות כאחת. אך יותר משעמדה זו היא תוצר של מהפכה, היא תוצר של המשך החינוך היהודי-האירופי. כפי שמספר שרפשטיין, בהשפעת תנועת ההשכלה היהודית, למדו התלמידים ברמות הגבוהות של הלימודים בחדרים המסורתיים עברית, וזאת עוד לפני החדר המתוקן. הנערים הצעירים בוגרי החדרים המסורתיים יכלו לדבר עברית, גם על ענייני היומיום, ואכן עשו זאת. אם כן, ה"מהפכה" של החדר המתוקן לא הייתה בעצם הדיבור בעברית אלא בהפיכת העברית ליסוד ולמסד כל הלימודים לבני שני המינים – בדיבור, בקריאה בספרות הקודש והחול, בכתיבה ובלמודים הכלליים. בחדר המתוקן לא רק שהוראת השפה תפסה מקום מרכזי, אלא שגם כל יתר המקצועות

36 למספר החדרים המתוקנים ברחבי תחום המושב ומספר התלמידים בהם, ראו: עזריאל שוחט, "החינוך היהודי הלאומי", אנציקלופדיה חינוכית: אוצר ידיעות על החינוך בעם ישראל ובאומות, כרך ד, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תשכ"ד, עמ' 673-702; יוסי גולדשטיין, "החדר המתוקן" ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית, עיונים בחינוך 45 (1986), עמ' 147-157.

37 הספרות המחקרית על תנועת החדר המתוקן ענייה ביותר, והוא מוזכר רק בחטף במאמרים וספרים הסוקרים את ימיו האחרונים של מוסד החדר במזרח אירופה. מלבד הערך מתוך האנציקלופדיה החינוכית ומאמרו של יוסי גולדשטיין, הנזכרים בהערה 36 לעיל, זיהינו רק עבודת דוקטורט אחת שהוקדשה לנושא: Judah Pilch, "The Heder Metukan", Ph.D. Diss., Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning, 1952. שני מאמרים אחרים עוסקים בשידוד החינוך בחדרים המתוקנים: Brian Horowitz, "The Return of the Heder among Russian Jewish Education: Experts, 1840-1917", *Polin: Studies in Polish Jewry* 30 (2018), pp. 181-193; Steven Zipperstein, "Transforming the Heder", Ada Rapoport-Albert and Steven Zipperstein (eds.), *Jewish History: Essays in Honor of Chimen Abramsky*, London: Peter Halban, 1988, pp. 87-109. על היהודים והחינוך ברחבי האימפריה הרוסית בכלל במפנה המאה העשרים ראו: אלכס ולדמן, "לקראת אינטליגנציה יהודית-רוסית: תלמידי תיכון וסטודנטים יהודים באימפריה הרוסית של שלהי המאה ה-19", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2016; בנימין נתנס, מחוץ לתחום: המפגש היהודי עם האימפריה הרוסית המאוחרת, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, 2013; Steven G. Rappaport, "Jewish Education and Jewish Culture in the Russian Empire, 1880-1914", Ph.D. Diss., Stanford University, 2000; Eliyana R. Adler, *In her hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit: Wayne State University Press, 2011.

הכלליים נלמדו בעברית. למעט הוראת השפה הרוסית, שיעורי היסטוריה יהודית (ולעיתים גם היסטוריה כללית), שיעורי חשבון, וכן טיולים לחיק הטבע ופעילות גופנית שנכללו בתוכנית הלימודים – כל אלו נוהלו גם הם בעברית.³⁸ כשגבר לחצה של הממשלה הרוסית על האינטליגנציה היהודית החלו הפעילים העבריים להגר – במיוחד לאחר מהפיכת הנפל של 1905 – ונשאו עימם את רעיון החדר המתוקן לכל רחבי העולם היהודי.

"עברית בעברית" או "השיטה הטבעית"

שאיפתו של החדר המתוקן הייתה לא רק להעמיד את העברית כשפת ההוראה העיקרית בכלל, אלא אף להוציא את הדיבור העברי מחדר הכיתה ולהופכו לשפת התקשורת העיקרית במוסד כולו ומחוצה לו. מלכתחילה אנשי החדר המתוקן חרטו את הוראת העברית כשפה חיה, קרי מדוברת, ובמהלך שנות התשעים של המאה התשע-עשרה הלכו ואימצו את שיטת ההוראה הטבעית, לימוד השפה ללא תיווכן של שפות אחרות. מקצתם עשו זאת בעקבות ניסיונם האישי בהוראה; מקצתם בהשפעת העיתונות הפדגוגית הרוסית, שתיווכה לקוראי הרוסית את הדיונים הפדגוגיים האחרונים שהתנהלו במערב אירופה; ומקצתם בהשפעת מאמרים שחיברו מפתחי שיטה זו בארץ ישראל, ובראשם יצחק אפשטיין ויהודה גור (גרזובסקי). מסקירה של הדיווחים על השיטה ברחבי העולם היהודי, נראה שהיא עלתה וצצה במקומות שונים בסביבות אותה התקופה, וקשה לאתר מקור אחד ויחיד שהשפיע עליה.

את המאמר הפרוגרמטי הראשון על שיטת "העברית בעברית" פרסם אפשטיין בכתב העת השלוח ב-1898. אפשטיין, שכבר רכש לעצמו מוניטין באותה עת כאחד מטובי המורים בארץ ישראל, טען שלא למד את השיטה מספרים או ממורים אחרים, אלא פיתח אותה מניסיונו־שלו, באופן שמדמה את האופן שבו ילד רוכש שפה זרה:

השטה הטבעית היא השטה אשר על פיה נלמד כמעט את כל ענפי הלמוד לא רק בעזרת בינת הילדים וזכרונם לבד, כי אם בעזרת כל חושיהם, וביחוד על ידי חוש הראות והמשוש [...] בלמוד השפות הזרות תדרוש השטה הטבעית גם כן ללכת בדרכי הטבע, זאת אומרת: ללמד את ראשית השפה על פי הדרך שילמוד אותה ילד מפי אמו ואיש מפי הבריות, בלי מורים ובלי ספרים.³⁹

כלומר, כדי ללמד שפה זרה יש לשחזר או לחקות את האופן הטבעי שבו פעוטות רוכשים

38 לתוכנית הלימודים בחדר המתוקן ולגישה החינוכית שעצבה אותו ראו, למשל: י"י גלס, "החדר המתוקן", הפדגוג 4-5 (תרס"ד), עמ' 145-162; קדיש יהודה-ליב סילמן, "ממועצת מורים", הפדגוג 1-2 (תרס"ד), עמ' 24-35, וכן שם, "הפרוגרמה", עמ' 35-38; יעקב בהרב מרדכי מאדיל רודערמאן, ספר מערכת הלומדים, או, החדר המתוקן, ווארשא: שולדבערג, תרס"ב.

39 יצחק אפשטיין, "עברית בעברית", השלוח ד, ה (תרנ"ט), עמ' 385-395.

את השפה המדוברת סביבם: לא בהסברים אינטלקטואליים, אלא בהפעלת החושים, ובמיוחד חוש הראייה וחוש המישוש. בבסיסה של גישה פדגוגית זו עומד ניסיון ליצור התרחשות כמריילדית, כדי לשוב למצב שבו קיים תואם בין האדם לטבע, מצב שבו הילדה קולטת את השפה בקלות ובתיווך מועט.

אפשטיין אף מעמיד את הפדגוגיה שלו נגד הגישה המושכלת, המבקשת להורות את השפה באמצעות תרגום, המרה "לוגית" של ביטויים בשפה אחת בביטויים בשפה אחרת. הוא הופך את סדר ההוראה שהיה נהוג בזמנו: במקום להתחיל בקריאה, שעל בסיסה יכוננו כתיבה ולבסוף דיבור, הוא מבקש להעמיד את המבנה השכלתני של השפה – הקריאה והכתיבה – על סמך הדיבור. עם זאת, יש לציין שאפשטיין משמר את המטרה העליונה המקורית של החינוך היהודי, היא הקריאה. הדיבור לפיו הוא אמצעי בלבד, והוא שמאפשר בסופו של דבר שליטה טובה יותר בקריאה:

היסוד היותר נכון באופן הטבעי של למוד שפה הוא הדבור בה. הדבור הוא איפוא לשטה הטבעית אמצעי ולא תכלית. תכליתה הוא קנין השפה בכללה וידיעתה הטבעית. הלומד רומית ויוניית על פי השטה הטבעית יחל ללמדן על פי הדבור, ומהדבור יעבור בנקל לקריאת ספרים, ובקראו יבואו הדברים במהרה אל קרבו ויפעלו עליו את כל הפעולה שיכולים הם לפעול על הקורא; בעוד שהלומד את השפות האלה על פי תרגומים ישאר תמיד זר להן, ובקראו הוא מתרגם במחשבה לשפתו ואיננו טועם לעולם את טעם השפה עד היסוד בה.⁴⁰

כפי שכותב אפשטיין, המהפך שמציעה שיטה זו טמון בדחיית היסוד התרגומי באמצעות שפות עזר כגון יידיש, שאפיין את הוראת העברית קודם לכן. במקום לתווך את השפה הנלמדת באמצעות שפה מוכרת יותר, הרעיון היה להורות "בדרכי הטבע", באופן "קל וטבעי", כדי שהתלמיד או התלמידה יפנימו את השפה. חשוב לציין שאפשטיין ראה את עתידה של שיטת העברית בעברית באירופה, לא בארץ ישראל:

מורים רבים ידמו כי אך בארץ-ישראל אפשר ללמד עברית בעברית [...] אולם בימינו, אחרי אשר גם פה מספר הנפשות המדברות עברית לתמן לא יגיע לעשרים, אין כל הברל [...] בין ארץ ישראל לארצות אחרות [...] פה יש בלבול לשונות מאין כמוהו. פה ילמדו עברית, ערבית, צרפתית, ולפעמים גם תורכית, ובערים גם אנגלית או גרמנית, בעת אשר בארצות אחרות ילמד הילד, על הרוב, רק את שפת הארץ ועברית לבד.⁴¹

לפי אפשטיין, מכאן, עתידו של הדיבור העברי טמון לא בארץ ישראל אלא באירופה. דווקא שם, הרחק מן הריבוי הלשוני בארץ ישראל באותה עת – "בלבול [ה]לשונית", לדברי אפשטיין – יהיה אפשר לטפח ילדים דוברי עברית. ואכן, ב־1902 עזב אפשטיין

40 שם, עמ' 387–388.

41 שם, עמ' 395.

את ארץ ישראל, והחל את לימודי הדוקטורט בלזון שבשווייץ. גם לאחר שסיים את לימודיו לא חזר לארץ ישראל, אלא קיבל על עצמו את ניהולו של תלמוד תורה הגדול בסלונקי, שתחת שרביטו הפך לאחד מבתי הספר העבריים הגדולים והטובים ביותר (זוהי, לפחות, התרשמותו של יוסף קלזנר) ברחבי העולם היהודי.⁴²

מדברים אלה עולה כי השיטה הטבעית אינה מניחה שעברית היא שפת הדיבור היחידה, המשמשת באופן בלעדי בכל תחומי החיים. נהפוך הוא: ההנחה המקובלת על רוב סוכני הדיבור העברי היא שהעברית מתקיימת ותמשיך להתקיים בתוך דיגלוסיה או רב-לשוניות, כפי שתיארו אותה מהיבטים שונים איתמר אבן-זוהר, ישראל ברטל, בנימין הרשב ועוד.⁴³ מטרת הסוכנים העבריים לא הייתה להשליט את הדיבור העברי על כל תחומי החיים, אלא לשנות את תפקודן של מגוון הלשונות בתוך הרב-מערכת הלשונית ואת היחסים ביניהן, כדי להפוך את העברית לאחת משפות הדיבור, שפה שוות ערך ותפקוד לשפות האחרות. דומה שאך מעטים מסוכניה של העברית – ובכללם בן-יהודה עצמו – אכן שאפו באמת ליצור חברה חד-לשונית.

השיטה הטבעית היא שעיצבה את העברית שלימדו בחדרים המתוקנים, ובשל המאמצים להנחיל את השפה בשיטה זו העדיפו המורים להתמקד בחלקים הסיפוריים והשיריים של המקרא (בהשמטת החלקים העוסקים בחקיקה, במשפט ובהגות), בתפילה ובספרות העברית החדשה, וויתרו על הוראת המשנה, התלמוד, לשון הש"ת והגות ימי הביניים. במילים אחרות, העברית של החדר המתוקן הורכבה מהלשון המקראית (בדגש על הלשון הסיפורית והנבואית), משגרות לשון מן התפילה ומספרות בת הזמן – מעין שיבה לאידאולוגיה המוקדמת של ההשכלה. בכך עמדה העברית של החדרים המתוקנים בניגוד לעברית של הישיבות, שהתבססה על העברית המשנאית והארמית של התלמוד הבבלי, ובניגוד לסגנון הסינתטי ("הנוסח", בלשון ביאליק) שפיתח הסופר מנדלי מוכר ספרים, ושיבאליק, ברנר ועגנון (ולאחר המלחמה גם אברהם שלונסקי ואורי צבי גרינברג) היו יורשיו הבולטים.⁴⁴

אין תמה שלא מעט סופרים בעלי שיעור קומה והשפעה כגון דוד פרישמן, שאול

42 קלזנר, הערה 31 לעיל, עמ' 157. על אפשטיין ראו, שלמה הרמתי, שלושה מורים ראשונים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ה; אליהו הכהן, "לי עז קטנה": יצחק אפשטיין ותרומתו לשירי הילדים בעברית", עונג שבת (10/2018), <http://onegshabbat.blogspot.com/2018/10/>

43 ראו, למשל: איתמר אבן-זוהר, "אספקטים של הרב-מערכת עברית-יידיש", הספרות 35-36 (תשמ"ו), עמ' 46-54; Itamar Even-Zohar, "Russian and Hebrew: The Case of Dependent Polysystem", *Poetics Today* 11, 1 (1990), pp. 97-110; הפופיק והגלובוס: רב-לשוניות בהיסטוריה היהודית ובכפר הגלובלי", מיכאל גלזמן ואורלי לובין (עורכים), אינטרסקטואליות בספרות ובתרבות: ספר היובל לזיוה בן-פורת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשע"ב, עמ' 423-450; ישראל ברטל, "מדו לשוניות מסורתית לחד-לשוניות לאומית", קוזק ובדווי: עם וארץ בלאומיות היהודית, תל אביב: עם עובד, 2007, עמ' 30-40.

44 על השפה העברית בתקופת ההשכלה ראו, אילן אלדר, ממנדלטון למנדלי: בדרך לעברית החדשה, ירושלים: כרמל, 2014, ולענייננו במיוחד עמ' 53-64. למהותו הלשונית של "הנוסח" ראו, בין היתר: חיים נחמן ביאליק, "מנדלי ושלושת הכרכים", השלח כו (תרע"ב), עמ' 182-187; אילן אלדר, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה העברית הספרותית", לשוננו, ע"ד (תשע"ב), עמ' 395-415; ברכה פישלר ואיריס פרוש, "הכתוב, הדבור, והלשון השלישית": פנים אחרות בנוסח מנדלי,

טשרניחובסקי וחיים נחמן ביאליק הביעו זלזול בשיטת הלימוד ה"טבעית", והתנגדו לה מרות.⁴⁵ כך כתב דוד פרישמן:

אמת הוא [כך! ש"ג ומ"ב] ש"השיטה הטבעית" היא כל מה שתחפצו בעולם, ורק לא טבעית. אדרבא, היא אִי־טבעית במאד מאד! אמת הוא, שלכל היותר יכולים אנחנו להבין שיטה כזו בארץ־ישראל, במקום שהדבור העברי כבר נתפשט למדי והסכיבה היא סכיבה עברית והאָב והאָם והאָמה אשר בבית מדברים עברית, והחנוני המוכר להילד מיני מתיקות בפרוטה מדבר עברית, וחברו ובן־גילו של הילד מדבר עברית, וקונדס עם קונדס מדבר עברית, ובאפן זה נמצא שהלשון היא באמת טבעית; מה שאין כן פה, שהאב והאם והאָמה והגוברננטה [מוסדות השלטון, ש"ג ומ"ב] והחנוני וכו' וכו' וכל הסכיבה מן הבקר ועד הערב מדברים בלשון אחרת, באותה לשון שהיא הטבעית, ונמצא שכל "השיטה הטבעית" אינה אלא מין שעשוע ושקר וזיוף.⁴⁶

אכן, לסופרים הבולטים באירופה נדמתה השיטה הטבעית בלתי־טבעית, משום שהתרחשה במקומות שבהם שפות הדיבור הנפוצות היו יידיש, רוסית, או אחת משפות המיעוטים שבאימפריה הצארית, כגון פולנית, אוקראינית או לטבית. עם זאת, הסופרים הוסיפו להעמיד תמונה אידיאלית של הדיבור העברי בארץ ישראל (שאינה תואמת כלל את הדיווחים השונים מארץ ישראל על מצב העברית בה), ובשוללם את מצב העניינים באירופה העמידו חזון לשוני ארץ־ישראלי. במקום להשקיע בדיבור עברי, כך טענו הסופרים, יש להשקיע את המשאבים הקיימים בספרות העברית.⁴⁷ כך קבע, למשל, ביאליק, בהרצאתו לבאי הקונפונציה ההאגית של התאחדות עבריה ב־1907:

רק בארץ־ישראל תוכל השפה להפך לאט לאט למדוברת [...] במשך חמשים או ששים שנה [...] "תחית השפה" בגלות — זהו חזיון יפה, מקסים, אבל לדאבוני — רק חזיון! גם החינוך העברי אִי־אפשרי הוא בגלות. רק הספרות — הוא המקצוע היחידי, שבו אנו יכולים לפעול, ורק בזה נראה ברכה. באותה ההתלהבות, שאנו עובדים בשביל הדיבור, עלינו לעבוד בשביל הספרות. נעביר את נקודת הכובד מן הדיבור לספרות!⁴⁸

העברית נט, ג-ד (תשע"א), עמ' 122-163; ישראל ברטל, "גרביים, שוט ודלי: לשון הכתיבה של מנדלי", העברית, נט, ג-ד (תשע"א), 87-107.

45 על התנגדותם של סופרים עבריים מרכזיים לדיבור העברי ראו: ראובן בריינין, כתבים נבחרים, מרחביה: ספרית פועלים, 1965, עמ' 492-494; אבנר הולצמן, "כיצד המציאה הספרות העברית את הדיבור העברי?", רינה בן-שחר וניצה בן ארי (עורכות), העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 105-143.

46 דוד פרישמן, כל כתבי דוד פרישמן, כרך יג, מרכז, [ללא תאריך], עמ' 102. ההדגשות במקור.

47 בכך משכפלים הסופרים העבריים את טיעונו של אחד העם "צרך ויכולת". ראו, כל כתבי אחד העם, תל אביב: דביר, תשי"ד, עמ' 128-132.

48 הקונפונציה ההאגית: (א'-ג' וט' אלול תרס"ז): דין וחשבון של "עבריה", קראקא: עבריה, תרס"ט, עמ' 30.

דברים אלה עוררו סערה רבתי וגינויים, והנאום לא נכלל כלל בספרו של ביאליק דברים שבנעל-99. במקום זאת, ביאליק עיבד את הנאום לכדי מאמרו הנודע "חבלי לשון", שבו המעיט מאוד מביקורתו על הדיבור העברי, והתמקד בשאלת הרחבתה של השפה. אליבא דביאליק, הדיבור העברי הוא חלומות באספמיה, על אחת כמה וכמה באירופה. הוא אימץ את הטיעון שדיבור עברי יכול להכות שורשים רק בארץ ישראל, וטען כי החינוך העברי, המבקש להנחיל את הדיבור העברי לילדים היהודים באירופה, גוזל משאבים יקרים מן הספרות העברית.

למרבה האירוניה, בשנים 1900-1902 היה ביאליק עצמו מורה בחדר מתוקן באודסה.⁴⁹ כהמשך ישיר לעבודתו כמורה הוא הקים עם יהושע חנא רבניצקי וש' בן-ציון את הוצאת מוריה, שמטרתה הראשונה הייתה הוצאת ספרי לימוד חדשים לשימוש בחדר המתוקן.⁵⁰ בסוף החוברת שבה כונסו הנאומים והדיווחים מן הקונפרנציה ההאגית אף מופיעה פרסומת של הוצאת מוריה. ואף שהביוגרפים של ביאליק מדגישים עד כמה השקיע מזמנו וממרצו בעבודתו כמורה ובהוצאת מוריה, נאומיו ומאמריו מאותה עת חושפים אמביוולנטיות חריפה כלפי החדר המתוקן. עד למחצית שנות העשרים של המאה העשרים, כשהוא עצמו הגיע לארץ ישראל, היה ביאליק אחד ממבקריהן החריפים והעקביים ביותר של הנחות היסוד של החדר המתוקן. כשביאליק טען כי החינוך העברי גוזל משאבים יקרים מן הספרות העברית, ניכרת בטענתו אכזבתו מהחינוך הלאומי שאינו "מייצר" די קוראים לספרות העברית ואינו נענה לצרכיו שלו-עצמו כמוציא לאור. ביאליק מצא ניגוד בין העברית הכתובה לעברית המדוברת, או – בהקשר המוסדי של שתי השפות הללו – בין העברית של החדר המתוקן לעברית של הישיבה. בוגרי החדר המתוקן, שרכשו ידע בסיסי בלבד בספרות התורנית הבתר-מקראית, התקשו בקריאת ספרות עברית בת הזמן, ולא הצליחו לפענח את ההרמזים שעיבו ועיגנו אותה בספרות העברית לדורותיה. במילים אחרות, ביאליק לא ראה בעברית של החדר המתוקן את המשכה של המסורת העברית, אלא קו שבר, תהום הנפערת בין הדוברים לבין הכותבים, ובין ילדי הזמן לבין הסופרים, נציגיה של ההיסטוריה העברית. אם כן, החרדה הגדולה של סופרי הדור הייתה טמונה בחשש שהדיבור העברי יעביר מן העולם את הקורא העברי, אותו קורא שיכול להבין את הספרות שהם כותבים ולהעריכה. מדברים אלה ברור אפוא כי הפער בין העברית המסורתית לעברית של החדר המתוקן שיחק תפקיד מכריע באופן שבו הסופרים העבריים תפסו את מקומה של הספרות העברית ואת עתידה, ובכך השפיע אותו פער אף על התפתחותה של הספרות העברית במפנה המאה העשרים.

49 ראו, למשל, אבנר הולצמן, חיים נחמן ביאליק, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2009, עמ' 94-100.

50 שם, עמ' 110-111.

ההיסטוריה של השפה העברית וההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית

הסופרים והקוראים בני הזמן מצאו חשיבות מיוחדת בדיבור העברי, והתווכחו על אופן הוראת העברית והיחס בין הדיבור העברי לעברית הכתובה. עם זאת, ההיסטוריה של העברית במפנה המאה העשרים בכלל והדיבור העברי בפרט נעדרים כמעט לחלוטין מן הביקורת העברית ומן ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית. המבקרים אומנם מדגישים שוב ושוב את תרומתם המכריעה של הסופרים להתפתחות העברית, ובמיוחד להעשרת אוצר המלים והתחביר של השפה, אך בכוחה של תפיסה מהללת זו אין כדי להסביר את העובדה הברורה מאליה לכל קורא עברי, הפער הגדול בין העברית הכתובה לעברית המדוברת. אם אכן עיצבה העברית הספרותית של המאה התשע-עשרה את הדיבור העברי, כיצד נוצר הפער? גם שאלות "בכיוון ההפוך" – מן השפה אל הספרות – כמעט ואינן נשאלות, כגון כיצד משתקפת העברית בת הזמן בספרות, או כיצד השפיעה על הסופרים ועל קהל הקוראים. משום שתקופת החדר המתקוקן במזרח אירופה חופפת לעליית השירה העברית המודרניסטית שם, נבחן כיצד ההתעלמות מהדיבור העברי במזרח אירופה השפיעה על ההיסטוריוגרפיה המתמקדת בשירה זו.

עד מחצית המאה העשרים ואף מאוחר יותר הייתה ההנחה השגורה על מבקרי הספרות כי ההיסטוריה של השירה העברית החדשה בנויה משתי תקופות עיקריות: שירת התחייה מזה ("תקופת ביאליק") ושירת המודרנה הארץ-ישראלית מזה ("תקופת שלונסקי"). כלומר, ההבניה ההיסטורית המקובלת של השירה העברית השמיטה לחלוטין את התקופה העומדת במוקד דיוננו. בשנות החמישים של המאה העשרים ערער דב סדן על הנחה זו, והצביע על מעגל שלישי, שבו מנה את המשוררים שכתבו באירופה בין 1906 ל-1914, ובראשם אברהם בן יצחק.⁵¹ במשוררים אלה ראה סדן את מולידיו של המודרניזם המאוחר בשירה העברית. חשוב לציין שסדן העמיד את אופן השימוש שלהם בשפה, וליתר דיוק בתחביר, כמה שמבחין אותם גם מן המודרניזם המוקדם של ביאליק וטשרניחובסקי וגם מן המודרניזם הארץ-ישראלי המאוחר. בין שקיבלו המבקרים המאוחרים יותר את טענתו ההיסטורית של סדן ובין שדחו אותה, רבים מהם פנו בעקבות סדן אל שפת השיר – אוצר המלים, הדקדוק, התחביר והשימוש בהרמזים – כמסמנת את המודרניזם של השיר, או אף כקובעת או ומאפיינת אותו.⁵²

לדוגמה, במסה הגדולה שלו על ראשיתה של שירת הנשים העברית אמהות מייסדות, אחיות חורגות, דרש דן מירון גם במודרניזם בשירה העברית. אומנם, בניגוד לסדן, מירון

51 דב סדן, פרקי קריאה וניתוח: שעורים בסוגיה. מבוא לספרות בדורות האחרונים, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשט"ו, עמ' 91-92; חנן חבר, "המעגל השלישי: דב סדן על צמיחתה של השירה העברית המודרניסטית", סימן קריאה 16-17 (1983), עמ' 574-577.

52 ראו, למשל: נתן זך, "לפני שער עם נעילה", דבר (10/6/1960), עמ' 7-8; דן מירון, אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על ראשית שירת הנשים העברית, מהדורה שנייה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004; חנן חבר, "תנחומים נסתרים": על ראשית המודרניזם בשירה עברית בארץ-ישראל", קורא שירה: רשימות, מסות ומחקרים על שירה עברית, תל אביב: קשב לשירה, 2005, עמ' 33-53; Chana Kronfeld, *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, Berkeley, CA: University of California Press, 1996.

קבע את מועד עלייתו של המודרניזם בשירה העברית בראשית שנות העשרים, אך גם הוא הציב במוקד הדיון את השפה העברית: הוא מבחין בין האוריינות העברית המסורתית, שנשמכה על היכרות מעמיקה עם כל משלביה וסוגותיה של השפה (מקרא, משנה, תלמוד, הלכה, אגדה, פיוט ותפילה), זאת האוריינות שאפיינה את החברה היהודית עד למלחמת העולם הראשונה, לבין האוריינות של נשים בכלל ושל גברים מאז שנות העשרים של המאה העשרים, שהעברית שלהם הייתה דלה וחסרת מטען לשוני ותרבותי. כך כותב מירון בהסברו להיעדרה של שירת נשים עברית עד לפני מלחמת העולם הראשונה:

הפואטיקה הביאליקית קבעה לעצמה לפחות שני כללים [...] (א) על השיר למסור התנסות פרטית-אישית כאילו היה לה גם תוכן לאומי ואוניברסלי; (ב) על השיר להציג מבע "מעופה" רב-רובדי, עשיר, נובע מתוך תרבות ספרותית רבת מעמקים והדהודים. היה אפשר לפרסם בעברית שירים, אשר לא עמדו באחד מן הקריטריונים האלה וביחוד בראשון שבהם [...] אולם אי-עמידה בשניהם הבטיחה דחייה.⁵³

אם כן, יותר מכל ממד אחר, הממד הלשוני אליבא דמירון הוא שהיה הקריטריון המרכזי לשיריותו של השיר. רק משעלו משוררים (גברים) "חזקים", ודוד פוגל בראשם, שכתבו את שיריהם בעברית רזה, ש"התנזרה במידה מְרִבִּית מן העיבוי האלוזיבי",⁵⁴ נוצר המקום גם למשוררים אחרים, ובמיוחד משוררות, ששליטתן הפחותה בעברית לא אפשרה להם להשתלב עד אותה העת בשירה העברית.⁵⁵

דוגמה נוספת להתמקדות בשפת השירה במקום בשפת החברה אפשר למצוא בספרה רב ההשפעה של חנה קרונפלד בשולי המודרניזם. קרונפלד נסמכת על ההבחנה של רוברט אלטר בכל הקשור לשפת הפרוזה העברית בין ה"נוסח" של מנדלי מוכר סופרים לבין ה"אנטי-נוסח" של סופרים ומשוררים עבריים מודרניסטיים באירופה, ובמיוחד דוד פוגל (בניגוד למשוררי המודרנה הארץ-ישראלים, שהמשיכו ופיתחו את ה"נוסח" של משוררי התחייה),⁵⁶ ומציעה ניתוח מפורט של הדקדוק, התחביר וההרמז בשירת פוגל:

בניגוד למשוררים הקדם-מודרניים שלפניו, הוא אינו משתמש בתחביר המקראי כדי להעניק לטקסט שלו סמכות או כדי להיענות לדרישותיו המסורתיות של הדקדורם הפואטי. גם אין הוא משתמש בתבניות התחביריות המודרניות רק כדי לקרוא תיגר על סמכות ודקדורם אלה. האופן שבו פוגל משתמש בשפה ובסגנון מדגים פואטיקה שבה אפשר לגשת לשכבות הארכאיות כמו גם המודרניות בפשטות, כנכסים לשוניים ותרבותיים. כל משורר חפשי לבחור בקפידה מנכסים אלה, בלי להתחשב בסמכות המיוחסת להם, פשוט כדי ליצור את הרושם הרצוי.⁵⁷

53 מירון, הערה 52 לעיל, עמ' 88.

54 שם, עמ' 91.

55 שם, עמ' 57.

56 Kronfeld, הערה 52 לעיל, עמ' 83-92.

57 שם, עמ' 98. התרגום שלנו, ש"ג ומ"ב.

הפשטות של השפה ונגישותה היא המאפיינת את השירה של פוגל ושל אסכולת המודרניזם, שהוא היה אביה מולידה.

לפי מבקרי ספרות אלו, המשוררים שכתבו בעברית בתחילת המאה העשרים יכלו לבחור בין משלבים שונים של השפה העברית ולעצב את לשון יצירתם לעולם שירי התואם את תפיסתם ואת כישוריהם. בניגוד לכך, אנחנו טוענים שמציאות ההוראה בחדר המתוקן בשיטת העברית בעברית יצרה תנאים היסטוריים חדשים, והם שהכתיבו את השימוש הספרותי בשפה העברית. למשל, קרונפלד סבורה שאברהם בן יצחק פעל, בראשית המאה העשרים, בסביבה שבה עברית היא "בעיקרה שפה טקסטואלית, שחסרו בה המשלבים של שפה מדוברת וסלנג", ובכך היא מאמצת את טיעונו של ביאליק בדבר חוסר האפשרות לשינוי במעמד השפה העברית עד שזו תיהפך ל"אמצעי לשיח נורמלי, לא מסומן [unmarked]".⁵⁸ בהקשר זה, שימושו של בן יצחק בלשון המקראית נתפס כמינימליזם מודרניסטי, המפנה עורף ל"נוסח" הלשוני העשיר של הדור שקדם לו בשירה העברית. לעומת זאת, בקריאה המחודשת שלנו בהיסטוריה המזרח אירופית של העברית מתגלה שאין המדובר ב"הפניית עורף" טקסטואלית, מעין בחירה ספרותית גרידא. בתקופה שבה התחנכו בן יצחק ואחרים כמותו במזרח אירופה נעתק הדגש מן השפה הכתובה לשפה המדוברת, ועקב כך השתנתה העברית שינוי מהותי באוצר המילים, בתחביר ובסגנון שלה. העברית של בן יצחק ובני דורו הייתה העברית שבה **כתבו ודיברו כאחת**, כפי שמדגימים שירי המוקדמים. לפיכך, את שירתו אפשר לפרש גם כתוצר של החדר המתוקן, ולא רק של ההשפעות הספרותיות השונות שעיצבו את המודרניזם הלירי באותה עת.

דיבור עברי ושירה: המשורר הגליצאי אברהם בן יצחק

אברהם סונה, הידוע בשם העט אברהם בן יצחק, נולד ב־1883, כעשור לאחר ביאליק, בגליציה המזרחית, קיבל חינוך דתי מסורתי מידי מלמדים, ואף "רכש השכלה כללית באמצעות מורים פרטיים".⁵⁹ אנו יודעים כי בסוף שנות התשעים נוסדה בפשמישל אגודת "שפה ברורה", שמטרתה הייתה להפיץ את הדיבור העברי, וכי כבר בשנים אלה הקימו כמה מחנכים בעיר זו, עיר הולדתו של בן יצחק, חדרים מתוקנים, אך לא ידוע לנו עד כמה אלו השפיעו על בן יצחק באופן אישי.⁶⁰ בשנים הראשונות של המאה העשרים הפך

58 שם, עמ' 16.

59 חנן חבר, "אחרית דבר: על חייו ויצירתו של אברהם בן-יצחק", אברהם בן יצחק, כל השירים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1992, עמ' 75.

60 במכתב מתאריך י"ד בטבת תרס"ג שואל א"מ ליפשיץ את בן יצחק אם הוא "התודע למר מרמלשטיין", וטוען שהיכרות זו תוכל להועיל לבן יצחק עד מאוד. אביגדור מרמלשטיין הקים את בית הספר תקוות ישראל בפשמישל, עיר הולדתו של בן יצחק, בשנת 1895, אך בשל בעיות טכניות וכלכליות לא הצליח להמשיך ולקיים את מפעלו הזה, ועבר להוראת העברית בשיעורים פרטיים. ראו, אריה מנצר (עורך), ספר פשמישל, תל אביב: ארגון יוצאי פשמישל, 1964, עמ' 154.

בן יצחק פעיל מרכזי בחוגים העבריים בפשמישל, כשהוא ממשיך את לימודי העברית שלו ואף מלמד אחרים. כאמור, באותה התקופה הוא התיידד עם אליעזר מאיר ליפשיץ, ומכתביו של ליפשיץ אל בן יצחק, שנשמרו בארכיונו של המשורר, מעידים על ההדרכה הצמודה שהעניק לבן יצחק בנושא לימוד השפה העברית והוראתה לאחרים.⁶¹ מן המכתבים המוקדמים ביותר, שנשלחו בשנים 1902–1903, מתברר שבן יצחק למד, הורה, כתב ודיבר עברית בעודו מחבר ומפרסם את שיריו הראשונים, לדוגמה "אלול בשדרה" ו"ההרים שחברו מסביב לעירי". לימוד העברית, כתיבת השירים ופרסומם מצטלבים אפוא בתכתובת זו.

אחד המוטיבים החוזרים ונשנים בהתכתבות, שעל פי רוב רק צידו של ליפשיץ נשמר ממנה, הוא חשיבות הדיבור העברי בכלל וההגיייה הספרדית בפרט. במכתב מאוקטובר 1902 האיץ ליפשיץ בבן יצחק להגות את הספרים העבריים שהוא קורא בקול רם:

והנני להעריך כי הקריאה העברית צריכה למלאות אצלך את מקום הדבור בשפות אחרות, ובכן אתה צריך לקרוא הרבה. אפילו רומנים, שאין אנכי מחבבם ביותר, טובים הנם במה שנוגע לדבר זה, אם סגנונם טבעי ופשוט. וצריך אתה להוציא תמיד מפיך מה שהנך קורא, כי שמיעת האזן חשובה ביותר בלמוד כל שפה ומה גם בלמוד השפה העברית.⁶²

לדברי ליפשיץ, שפת הפרוזה של הרומנים טבעית ופשוטה, כלומר הולמת את הדגש המושם בשיטת העברית בעברית על שפה פשוטה ויומיומית, שפת הדיבור בין הורים לילדיהם. לפיכך עודד את בן יצחק לקרוא בקול רם את יצירת הספרות, ולהימנע מדיבור בשפות אחרות. במכתב שנשלח כעבור חצי שנה ממשיך ליפשיץ ומפציר בבן יצחק שיודיע לו אם הוא "לומד את הדקדוק העברי", ובמיוחד אם הוא "קורא רק במבטא הספרדי". במכתבים אחרים נדרש בן יצחק לא רק להמשיך את ה"השתלמות" שלו עצמו בלימודי העברית, באמצעות המקרא, ספרי דקדוק ואף רומנים עבריים, אלא גם ללמד בני משפחה ונערים את "המבטא הספרדי והדיבור העברי".⁶³

במכתב מספטמבר 1903 התחלפה נימת השידול של ליפשיץ בנזיפה: "מדוע לא למדת בדקדוק של שד"ל [שמואל דוד לוצאטן] עד הנה? הלא ידיעותיך את המבטא הספרדי ורגילותך בו דורשות תקון רב ושם יש כללים קצרים אבל טובים. וגם דקדוק בכלל אתה צריך ללמוד. האם הנך קורא במקרא?"⁶⁴ אפשר ללמוד מתגובותיו של ליפשיץ לשאלות

61 שיריו המוקדמים של בן יצחק נשמרו בגרסאות גרמניות ועבריות כאחד. נשמרה אף התכתבות בין ליפשיץ לבן יצחק המעידה על כך שאת שיריו המוקדמים כתב בן יצחק בגרמנית, וליפשיץ עודדו לתרגם אותם לעברית ולפרסמם בכתבי עת כגון העברי החדש והשלוה. בשלב מסוים עבר בן יצחק לכתוב ישירות בעברית, ודומה שחלק מן השירים בגרמנית תורגמו מעברית, ולא להפך. ראו, Maya Barzilai, "Translation on the Margins: Hebrew-German-Yiddish Multilingualism in Avraham Ben Yitzhak and Yoel Hoffmann", *Journal of Jewish Identities* 7, 1 (2014), pp. 112–113.

62 אליעזר מאיר ליפשיץ, [מכתב לבן יצחק], י"ז במרחשוון, תרס"ג, הארכיון הציוני המרכזי, A.165/26.

63 ליפשיץ, הערה 3 לעיל.

64 אליעזר מאיר ליפשיץ, [מכתב לבן יצחק], כ"ב באלול, תרס"ב, הארכיון הציוני המרכזי, A.165/26.

שנשאל במכתבי בן יצחק, שזה האחרון נענה כמיטב יכולתו לדרישותיו של ליפשיץ, ואף לימד כמורה פרטי לעברית בהגייה הספרדית.

כאן ראוי לציין כי בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה ניטש בין המורים לעברית ויכוח עז על המבטא העברי הראוי; היו שציידו בהברה ספרדית והיו שציידו בהברה אשכנזית.⁶⁵ ככלל, ההברה הספרדית זוהתה עם הדיבור העברי הלאומי בארץ ישראל, וזו האשכנזית – עם חיי הגולה באירופה. אך למרות הזיהוי המוחלט של ההברה הספרדית עם דיבור ארץ-ישראלי, ההברה הספרדית לא הייתה נחלתם הבלעדית של דוברי העברית בארץ ולא של קהילות ספרדיות (כפי שלא כל בתי הספר בארץ אכן אימצו את ההברה הספרדית). בתחילת המאה התשע-עשרה, עם התבססותה של התנועה הרפורמית, הוקמו "היכלות", בתי תפילה רפורמיים, בברלין (1815) ובהמבורג (1817), והונהגו בהם תיקונים בסדרי התפילה. בהשפעתה של השכלת ברלין, בין היתר, אימצו המתקנים – בצד חלק מנוסח התפילה הספרדי – גם את המבטא ספרדי, שנתפס נכון יותר לשוניית, בתפילה ובקריאה בתורה.⁶⁶ מכיוון שההברה הספרדית זוהתה עם תנועת הרפורמה ועם ההשכלה, גברה ההתנגדות אליה בקרב האורתודוקסיה בת התקופה, אך למרות זאת ברחבי גרמניה והאימפריה האוסטרו-הונגרית השימוש בהברה הספרדית הלך והתפשט. חיים אריה זוטא, למשל, מראשוני המורים בחדר המתוקן ואחר מבכירי המורים בארץ ישראל, מציין שבעת לימודיו במכון למדעי היהדות בברלין בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה למד עברית מפי הפרופסורים בהברה ספרדית.⁶⁷ בסוף שנות התשעים של המאה התשע-עשרה החלו דוברי עברית רבים יותר במזרח אירופה ובמרכזה לאמץ את ההברה הספרדית, וסופרים ומשוררים החלו גם לפרסם שירים ומחזות לילדים בהברה זו.⁶⁸

65 על הוויכוח בנושא ההגייה ראו, ערן בוכלב, "עברי, עברית ועבריות – ועד הלשון העברית והתודעה הלאומית היהודית בשנים 1905–1941", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2016, עמ' 90–101. על השפעת ההברה על השירה העברית ראו, Miryam Segal, *A New Sound in Hebrew Poetry: Poetics, Politics, Accent*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010.

66 שמעון ברנפלד, תולדות הריפורמציון הדתית בישראל, קרקוב: אחיאסף, תר"ס, עמ' 63–93, 241–253; שמעון שרביט, "מבטאיה של העברית לאור הספרות הרבנית לדורותיה", יצחק גלוסקא וצמח קיסר (עורכים), ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, רמת-גן: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, 1992, עמ' 327–331. את אימוץ המבטא הספרדי יש לראות בהקשר הפולמוס בדבר התיקונים בדת היהודית, ובכלל זה בשפת התפילה והטקס: האם יש להתעקש על העברית אף שמספר גדל והולך אינו מבין אותה, או שמא יש להתפלל בשפת המדינה? בפולמוס זה השתתפו לא רק יהודים, אלא גם נוצרים. הוויכוח נמשך במהלך המאה התשע-עשרה גם בהקשרים אחרים, שאינם נוגעים בהכרח בתנועה הרפורמית. למשל, ב-1858 הוציא מושל העיר טמשוואר (Temesvár) צו להנהלת בית הספר היהודי בעיר, שהורה עליהם ללמד בהברה ספרדית, "כיון שהיהודים הנקראים ספניולים מבטאים את השפה העברית בצורה נכונה יותר מאשר היהודים האשכנזים". ראו, יהודה מרטון, "צו ממלכתי משנת 1858 בדבר הוראת השפה העברית", תולדות: כתב-עת לדברי ימי היהודים והיהדות ברומניה 10, 4 (תשל"ה), עמ' 1–7.

67 חיים אריה זוטא, בראשית דרכי, ירושלים: טל-חרמון, תרצ"ד, עמ' 75.

68 אוריאל אופק, ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב: מפעלים אוניברסטאיים, 1979, עמ' 267.

בה בעת, המשוררים העבריים המרכזיים של התקופה, ובראשם ביאליק וטשרניחובסקי, זנחו את הדגמים הפואטיים של שירת ההשכלה, שנסמכו על ההברה העברית המלרעית באיטליה, משום שקשה היה ליישבם עם ההברה האשכנזית, ופיתחו במקומם משקלים כמותיים-הברתיים, שהדגישו דווקא את ההברה האשכנזית.⁶⁹ משוררים אלה התמרמרו על אימוץ ההברה הספרדית, שפגעה ביכולתם של תלמידי החדרים המתוקנים ובתי הספר העבריים ובוגריהם להבין את שירתם ולהעריכה.⁷⁰ ביאליק גרס שהדיבור בהברה הספרדית שאינו נסמך על הספרות הכתובה איים לא רק לדחוק לשוליים את ההמונים היהודיים, אלא גם לנתק את המפעל הלאומי מן ההיסטוריה היהודית שמשוררי מזרח אירופה היו נציגיה הראשיים. ליפשיץ, לעומתו, המליץ לבן יצחק לפנות לכתביו של שד"ל – אותו מודל לשוני של השירה העברית באיטליה שביאליק דחה. במילים אחרות, ליפשיץ עודד את בן יצחק ליצור "קצר" בשירה העברית, ולהחזירה לשלב שקדם לשירת התחייה ולשירתו של ביאליק.

ליפשיץ היה מעודכן בכל הנוגע לפרסומים חדשים בתחום הוראת העברית, וכשהוא ביקש מבן יצחק להורות עברית לאחרים הוא המליץ לו על כמה מן הספרים שיצאו באותה עת, בדגש על חשיבות המבטא הספרדי בדיבור העברי. בין השאר הוא ציין לבן יצחק את ספרו של יהודה גרזובסקי (גור) ראשית למודי שפת עבר לנערים היודעים לקרא ולכתוב, שיצא ב-1900 ובמכתב אחר ציין את מקרא לפי הטף מאת דוד ילין, ששני חלקיו יצאו לאור בהוצאת תושייה בוורשה בשנים 1900-1901, כלומר סמוך למועד חלופת המכתבים בין השניים.⁷¹ גרזובסקי וילין ביקשו להורות את הדיבור, הקריאה, והכתיבה לפי השיטה "הטבעית והמתוקנת", באמצעות תמונות ובליווי מורה דובר עברית, ללא תיווך שפה זרה אחרת.

גרזובסקי (1862-1950), בלשן, מחנך ומילונאי, פרסם עוד ב-1895 סדרה של מאמרים בעיתונו של בן-יהודה הצבי בשם העט אביאסף, שבהם הביא לידי ביטוי את גישתו הפדגוגית של יצחק אפשטיין כי "שיטת האם, היא השיטה הטבעית בלימוד השפה". גרזובסקי הדריך את קוראיו בנוגע לסדר הנכון של הוראת השפה:

בתחילה יקרא המורה בשמות את העצמים אשר לנגד עיניו, את תאריהם ואת תכונותיהם הנכרים ביותר. אחרי כן יקרא בשמות את הפעולות הנכרות הנעשות לפניו או על ידו או

69 ראו, למשל: עוזי שביט, המהפכה הריתמית: לסוגיית המעבר המאוחר למשקל הטוני-סילאבי בשירה העברית החדשה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג; בנימין הרשב, תולדות הצורות של השירה העברית מן התנ"ך עד המודרניזם, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח.

70 ראו, למשל, חיים נחמן ביאליק, "תרבות ופוליטיקה: תשובה למר אוסישקין", הגנה ו (תרע"ח), עמ' 2-4.

71 יהודה גרזובסקי, ראשית למודי שפת עבר לנערים היודעים לקרא ולכתוב, ווארשא: תושייה, תר"ס; דוד ילין, מקרא לפי הטף: ללמד את ילדי ישראל דבר וכתוב וקרא עברית לפי יסודות הלשון והשטה הטבעית המתקנת להוראת הקריאה, ורשה: תושייה, תר"ס-תרס"א.

על ידי התלמידים, ואחר יחבר את השמות ותאריהם עם הפעלים במלות והיו למאמרים שלמים.⁷²

שיטת ההוראה מבוססת אפוא על הצבעה והנכחה: ההוראה מתחילה בשפה קונקרטי מאוד, שפת העצמים הנמצאים בחדר הלימוד שאפשר להצביע עליהם, וגם הפעולות הראשונות שנלמדות הן פעולות שהמורה והתלמידים יכולים לבצע. לאחר מכן הלימוד ממשיך באמצעות תמונות של חפצים שאינם בחלל בית הספר או בגן. אף שגרזובסקי עצמו חיבר לטובת לומדי העברית מילונים מן השפות צרפתית, גרמנית ויידיש, הוא ייעץ למחנכים לא להשתמש ב"שיטת התרגומים" להוראת השפה, משום שבדרך זו התלמידים אינם לומדים לחשוב בשפה העברית, אלא רק מתרגמים מהשפה שבה הם חושבים.⁷³ ליפשיץ לא הזניח את הזיקה שבין דיבור לכתיבה, וביקש להיעזר בקריאה לתיווך בין שני הכישורים הללו. במכתב מנובמבר 1902 ביקש מבן יצחק להאריך במכתבי המענה שלו, משום שכתבת מכתבים תסייע לו להתרגל לשפה. לעיתים ליפשיץ עודד את כתיבתו העברית של חברו ושייחה – "ראה נא ראה, כי ממכתבך הראשון עד האחרון שפרת את סגנון הרבה"⁷⁴ – ולעיתים אחרות הביע אכזבה מהתקדמותו של בן יצחק:

סגנוןך – אנכי קייתי שיוטב ממכתב למכתב – לא הוטב ממה שהיה במכתבים שלפניו. יש בו ביטויים המיוחדים לשפות אחרות. אנו מוכרחים אמנם לכתוב בסגנון אירפי, בהיות אפן מחשבותינו אירפי, אבל עלינו להמנע מלחקות שפה זו או אחרת ביחוד. הסגנון הוא הנותן לכל שפה את אפיה המיוחד. לא מלים מחודשות ולא מלים זרות לא תוכלנה לשנות את תכונת השפה העצמית, אלא הסגנון הוא הקובע את הטעם ואת הצבע המיוחד של כל שפה, ולכן הזהר נא בסגנוןך שלא יוכרו בו חכויי [חיקויי] שפות זרות.⁷⁵

שימת הדגש של ליפשיץ על טוהר הסגנון ועל ההימנעות מחיקוי שפות אחרות מזכירה את שיטת הלימוד ה"טבעית" של אפשטיין וגרזובסקי, שלפיה לימוד השפה לא צריך להתרחש בתיווכו של תרגום משפות אחרות, אלא בדרך של הטמעה בשפה עצמה. ליפשיץ הכיר בכך שסגנונו של בן יצחק אירופי, בשל היותו יליד אירופה, אך ביקש מחברו להימנע מהשפעתן של שפות אירופיות ספציפיות על סגנון כתיבתו. עם זאת, תפיסה זו לא הוציאה מן הכלל אפשרות של תרגום עצמי מגרמנית לעברית, וליפשיץ עודד את בן יצחק לתרגם את שיריו המוקדמים. הוא אף המליץ לו להיעזר בחיבורו של יוסף קלוזנר שפות עבר – שפה חיה משנת 1896, שבו הוא "מבאר את כללי כתיבת המלים הזרות בעברית, על יסודות מדעיים".⁷⁶ ליפשיץ אומנם מצא מילים שקלוזנר "לא כתבן היטב",

72 אביאסף, "דברים אחדים", הצבי 11, ד (ז' בשבט תרנ"ה), עמ' י.

73 שם, עמ' יח.

74 ליפשיץ, הערה 62 לעיל.

75 אליעזר מאיר ליפשיץ, [מכתב לבן יצחק], י"ד בטבת, תרס"ג, הארכיון הציוני המרכזי, A.165/26.

76 שם, שם. ראו גם, יוסף קלוזנר, שפות עבר – שפה חיה: לתחית שפתנו על פי דרכי המדעים החדשים ויסודותיהם, קרקא: יוסף פישער, תרנ"ו.

ובכל זאת הוא המליץ לכתוב את המילים הזרות לפי קלוזנר, "למען תהיה איזו אחידות בדבר". ליפשיץ טען שיש להשתמש במילים זרות "רק במקום שאי אפשר בלעדן" וזאת משום שללשון העברית יש "משקל המונע ממלים זרות שאינן על פיו להתאזרח בה".⁷⁷ מכתביו של ליפשיץ מלמדים כיצד ניסה לעצב את שפתו הכתובה והמדוברת של בן יצחק. מתעוררת השאלה אפוא כיצד חלחלה תורתם של ליפשיץ ו"השיטה הטבעית" לשפת השירה של בן יצחק. בפגישה עם משורר, ספר זיכרונותיה של המשוררת לאה גולדברג מבן יצחק, כתבה על המאפיינים הייחודיים של שירתו. מעל לכול, היא מציינת "עובדה מעניינת אחת, שהשירים הללו נכתבו כבר אז, בשנות תר"פ במשקל ההברה הספרדית". היא טוענת שאת השיר "ההרים שחברו מסביב לעירי" אי אפשר להגות בהברה אשכנזית, מלעילית, אלא הוא מדבר אלינו "בהברה ספרדית".⁷⁸ להלן כמה שורות לדוגמה:

וּיְבֹא הַבְּצִיר,
 זָהוּב וְאֶבֶר,
 וַיִּזְרַח אֶת אוֹרוֹ מִסְבִּיב.⁷⁹

בן יצחק חתם את השיר בתשרי תרס"ג, כלומר באותה השנה שבה התקיימה חלופת המכתבים האינטנסיבית שלו עם ליפשיץ, ושבה עסק בהמשך לימודי השפה שלו-עצמו ובהוראת העברית לנערים ונערות בפשמישל. המשקל החופשי של השיר מתיר את הלשון מכבלי ההברה האשכנזית והפרוזודיה של ביאליק, ומאפשר לקרוא אותו גם בהברה ספרדית.⁸⁰ גולדברג מביעה פליאה על כך ש"כבר אז" נכתבו שירים אלו בהברה ספרדית. בהתחשב בעיסוק המוגבר של בן יצחק בשפה העברית המתחדשת, בהשגחתו של ליפשיץ, נראה שבשפתם של שיריו ביקש לממש את הקו הכללי של התחדשות השפה בגליציה, ובהגייתם – את הקשרו הלשוני-תרבותי.

באותו מקום מזכירה גולדברג גם "צירופי מלים, המתרחקים מכל מליציות" בשירתו של בן יצחק, "קצב חופשי, המזכיר, לעתים, את קצב מזמורי התהילים והתפילה", וכן את בחירותיו ב"מלים עתיקות, כבדות-מסורת". ואכן, השיר מדגים תכונות אלו, למשל בשימוש המודרני של בן יצחק ב"מלים עתיקות", שמקצבן מזכיר את מזמורי תהילים: הוא מאזכר באופן עקיף את הביטוי "אור זרוע לצדיק" (תהילים צ"ז 11), כאשר הפועל "לזרות" מבטא את ההפצה והפיזור הכרוכים בפעולת הזריעה. אך לעומת אור התורה, הנזרע למען הצדיק, אור הבציר בהקשר האירופי המודרני נזרע "מִסְבִּיב". כבר בשיר מוקדם זה, אם כן, ניכרת הפילוסופיה הלירית של בן יצחק בדבר "אור הַיָּמִים וּפְזָרוֹנָם"

77 ליפשיץ, הערה 75 לעיל.

78 לאה גולדברג, פגישה עם משורר, תל אביב: ספרית פועלים, 1952, עמ' 57-58.

79 אברהם בן יצחק, כל השירים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1992, עמ' 9.

80 "אין כל הפרש, אם נקרא שיריו בנגינה מלעילית או בנגינה נכונה" (סדן, הערה 51 לעיל, עמ' 93).

(שורה משירו המאוחר והמפורסם ביותר "אשרי הזורעים ולא יקצרו").⁸¹ עם זאת, השיר המוקדם ממוקם ב"עירי" ולא במרחב ערטילאי כלשהו, בדומה לשיריו המאוחרים יותר. גם השיר "אלול בשדרה" מדגים מאפיינים דומים. אפשר לקרוא גם אותו מלרעית, והוא אף מציג אוצר מילים ותחביר פשוטים. במילים אחרות, גם בהיותו שיר מודפס, "אלול בשדרה" היה אפשרי להגייה בשפה ובהברה שבה החלו להשתמש בחדרים המתוקנים ומחוצה להם. השיר מורכב משמות עצם המלווים בכל פעם בשם תואר או פועל, באופן המקל על הקוראים:

אורות חולמים,
אורות חנרים,
לרגלי צונחים.
צללים רפים,
צללים נלאים
את שבילי ילטפו.⁸²

ארבע מתוך שש השורות של הבית הראשון נפתחות בשם עצם ("אורות" או "צללים"), ואחריו מילה בודדת המתארת את תכונת שם העצם או פעולתו. הבית נקרא כמעין תרגיל במילים נרדפות, שבו רצף התארים והפעלים מביעים כולם רוך, טשטוש החושים ונלאות. בהשוואה לבית זה, שירו של ביאליק "לא זכיתי באור מן-ההפקר" מאותה שנה, 1902, מתאר את האומן הרומנטי כמי שחוצב את האור מלבבו שלו:

נתחת פטיש צרותי הגדולות
פי יתפוצץ לִבִּי, צור־עזי,
זה הניצוץ עף, נקז אל-עיני,
ומעיני — לחרוזי.⁸³

הלמות הפטיש בשירו של ביאליק מנוגדות תכלית גמורה לרוך האורות הצונחים לרגלי הדובר בשירו של בן יצחק. הבית עמוס דימויים אלימים של התפוצצות הלב ושל התזת הניצוץ אל העין וממנה אל החרוז. כלומר, לפי ביאליק, מלאכת השיר היא מעשה של חציבה פנימית, מתוך האור והבערה של היחיד והתזת התוכן שנחפר החוצה, אל הדף: המהלך לב-עין-דף מתווה פיגורה של לשון כתובה, לא מדוברת. דימויים אלו בנויים מאוצר מילים עשיר ומגוון, השואב משכבות שונות של השפה העברית – המקרא, המשנה, התפילה, שירת ימי הביניים וההשכלה. שירו של בן יצחק, לעומת זאת, אינו

81 בן יצחק, הערה 79 לעיל, עמ' 20. לדיון בהשפעתו של ליפשיץ על השימוש של בן יצחק בהווה הבינוני ראו, חנון חבר, פריחת הדומיה: שירת אברהם בן-יצחק, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 80.

82 בן יצחק, הערה 79 לעיל, עמ' 10.

83 חיים נחמן ביאליק, השירים, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 233.

מזכיר את מלאכת הכתיבה עצמה ישירות ומצייר לפנינו עולם סטטי יותר, שבו רק האורות והצללים פועלים, ואילו הדובר אינו עמל כלל. בדומה לסטטיות התיאורית, גם אוצר המילים בשירו של בן יצחק אינו מגוון. רובו לקוח מהרובד המקראי של הלשון העברית או מן העברית החדשה. במילים אחרות, השיר של ביאליק לא רק עוסק בפטיש ובהתפוצצות, אלא אף מהמם את הקורא עצמו ומכה בו בכל עוצמת השפה העברית, ואילו שירו המעודן של בן יצחק מנגיש את השירה לקוראיו, בכך שהוא מקל עליהם את הקריאה וההבנה.

הבתים של בן יצחק וביאליק נבדלים גם בתחביר השורה ובאורכה. כפי שראינו, השורות של בן יצחק נפתחות בשם עצם, ואילו רוב שורותיו של ביאליק מתחילות במילות קישור – "ו-", "כי", "זה" – והבית כולו נרקם לכדי יחידה תחבירית שלמה: הפטיש ההולם מעיף ניצוץ מהלב אל העין, ומהעין אל השיר. בניגוד לכך, שורותיו של בן יצחק אינן נקשרות בהיגיון תחבירי או בדרך פעולה נמשכת, אלא מחוברות זו לזו באמצעות החזרה על שמות העצם. בבית השני של השיר "אלול בשדרה" מבנה המשפטים שונה, אך הפשטות ה"טבעית" של השיר נשמרת:

מִבֵּין פְּאֵרוֹת חֲשׂוּפּוֹת,
רוּחַ קָלָה
תִּתֵּן קוֹל,
וְהֵס...
הִנֵּה עֲלֵה אַחֲרוֹן
יְעוּף לְמִטָּה,
רַגְעַי יִתְרַד עוֹד...
וְדִמְמָה.⁸⁴

גם הבית הזה עוקב אחר תנודותיהם הזעירות של הרוח ושל העלה. בדומה לתנועת האור והצללים הנופלים, העלה האחרון "יעוף למטה". שורות השיר הקצרות, שאורכן נע בין מילה אחת לשלוש מילים, מושכות אף הן את עין הקורא כלפי מטה, בתנועה אנכית. לדברי חנן חבר, "הקשר הסיבתי שבין שני חלקי הבית השני מתברר אך ורק מתוך ההקשר הסיטואציוני של השיר: בשדרה חולף משב רגעי של רוח, הגורם לכך שהעלה האחרון ינשור ויתעופף לו באיטיות כלפי מטה".⁸⁵ עם זאת, חבר מודה ש"חוליית-הגרימה" המקשרת בין תנועת הרוח לבין נפילת העלה אינה נמצאת בשיר. היא מושקת באמצעות שלוש הנקודות שלאחר "הס...". המילה "הִנֵּה", הפותחת את השורה החמישית של הבית השני, היא "סימן דמוי אינדקס", סימן דיאקטי המסב את תשומת לב הקורא לזמן ולמקום, ובכל זאת אין בו משום יצירת רצף סיבתי ברור.

אפשר, כפי שעושה חבר, לפרש את השימוש בהצבעה "הִנֵּה" ב"אלול בשדרה"

84 בן יצחק, הערה 79 לעיל, עמ' 10.

85 חבר, הערה 81 לעיל, עמ' 76.

וב"ההרים שחברו מסביב לעירי" ("הנה הבהיר גם היער") כביטוי לאימפרסיוניזם של בן יצחק, שכן מילה זו ממחישה "את נוכחותו הפיסית הרצופה של המתבונן, המצביע ישירות על התופעה שהוא קולט".⁸⁶ בה בעת, חשוב לזכור את ספרי הלימוד ואת מאמרי הלשון הנידונים במכתביו של ליפשיץ, שבהם נמסרת שיטת הלימוד ה"טבעית" כשיטה של הצבעה על עצמים והוראת תכונותיהם. בשנת תרס"ג שירתו של בן יצחק נטועה בסביבתו שלו, סביבה שאפשר להצביע עליה, "משעולים" ו"שבילים" המוכרים לו. שימושו ב"הנה" מזכיר את שיטת ההוראה המומלצת לפי ילון, גרזובסקי ואחרים, המורה על עצמים ומשלבת את חוש הראייה עם התפיסה הלשונית. אם כן, השיטה הטבעית של עברית בעברית תאמה להפליא את הגישה האימפרסיוניסטית לכתיבת שירה בקליטת החושים. כך, למשל, תיאר אפשטיין את השימוש בחושי הראייה והמימוש להוראת השפה, בחיבורו שכבר צוטט לעיל:

בלמדנו את ראשית כתיבת הארץ, נוציא את תלמידינו החוצה, נראה אותם את רוחות השמים, נעלה אותם על ראש תל, וראו את היער, את הסלעים, את המורד [...] והרגישו את הרוח, והתבוננו אל העננים, העבים והקלים, ונגעו בצמחים, והרטיבו את אצבעותיהם ברכיסי הטל; ופקחו את עיניהם והביטו אל התבל ומלואה; והבינו אז לאמרי פינו.⁸⁷

אכן, הדגש המושם בשירי בן יצחק על חוש הראייה ועל הטבע הנקלט בחושים מזכיר במידה רבה את אופן ההוראה בשיטה הטבעית, גם אם מדובר בלשון שירה ולא בביקור ממשי ביער או בשדה. אך עם זאת, בשונה מהבנת העברית והדיבור הנובע מההתבוננות ב"תבל ומלואה" שאפשטיין מכריז עליו ברמה, שירו של בן יצחק "אלול בשדרה" מסתיים ב"דממה". כלומר, למרות הדמיון בין אמצעי ההוראה של "השיטה הטבעית" ובין סגנון כתיבתו של בן יצחק, ברמה הקיומית לא הטיפו שיריו למימוש ציוני בעבודת הכפיים, ולא להתגברות מעיין הדיבור העברי המודרני. להפך, הם הנכיחו את קול הדממה ואף את הצורך בהתבוננות ובהקשבה שאינן מולידות דיבור המנסה ללכוד את התופעה החמקמקה. אומנם ראשית דרכו של בן יצחק בכתיבת שירה עברית אינה מעידה על המשך התפתחותו כמשורר, אך דוגמה זו יש בה עדיין ללמדנו שהתפתחות הכתיבה העברית באירופה של סוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים הייתה כרוכה ללא התר בהתעוררות הדיבור העברי. בתור פעיל ציוני, לפחות עד שנות העשרים של המאה העשרים, נרתם בן יצחק למלאכת הפצתו של הדיבור העברי ואף הטיפ לאידאולוגיה אנטי־יידית. שיריו משקפים את המעבר לתחביר פשוט יותר, את השפעת לשון המקרא, לרבות זמני הפועל המיוחדים לה, ואף את המעבר לדיבור ולכתיבה ספרותית בהברה ספרדית. כאן, במקום לקרוא אותם, בצד שירי דוד פוגל, כביטוי לעברית שעדיין לא הפכה לשפה מדוברת בתחומי ארץ ישראל, אנו מפרשים שירים אלו כביטוי לדרך הדיבור

86 שם, עמ' 78.

87 אפשטיין, הערה 39 לעיל.

החדשה של העברית במזרח אירופה.⁸⁸ בן יצחק לא פעל בבידוד. הוא היה נטוע בתוך הקשר לשוני וספרותי, והיה שותף למאמץ "החייאת" השפה, באמצעות ספרי לימוד, רומנים ומילונים חדשים, שהדגישו את השיטה הטבעית – הנגשת השפה באמצעות המפגש עם העולם המוחשי, הטבעי. הוא דיבר עברית מודרנית, ואף כתב בלשון מדוברת, ובשל כך אומצו שיריו בידי משוררי דור המדינה, שניסו לנתק את כבליהם לשירה העברית עמוסת ההרמזים והנוסח התלמודי.

במאמר זה התחקינו אחר האופן שבו הדיבור העברי פשט בקרב מספר גדל והולך של יהודים במזרח אירופה, במיוחד בחדרים מתוקנים ובאמצעות שיטת העברית בעברית. הוראת העברית המדוברת מחוץ לתחומי ארץ ישראל, באזורים נרחבים של מזרח אירופה, היא שאפשרה למסה קריטית של דוברי השפה להתפתח, והיא שעיצבה את ה"גל השלישי" של המודרניזם העברי, הגל שהתפתח הן באירופה הן בארץ ישראל. אכן, סיפור התבססותה של העברית כשפת הדיבור בארץ כרוכה ללא התר בהגירתם של אלפים מיהודי אירופה לארץ ישראל בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. במקום נרטיב "קו השבר", המבדיל בין כתיבה לדיבור עבריים בתחילת המאה העשרים, אנו מצבים את מודל ההמשכיות בין אירופה לארץ ישראל, הן בכתיבה הן בדיבור, ובכך אף מציעים קריאה מחודשת לספרות העברית הנכתבת בתחילת המאה בהשפעת החדר המתוקן.

88 Kronfeld, הערה 52 לעיל, עמ' 97.